

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України і методики викладання історії

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

на тему:

«УАПЦ на радянській Україні: від організаційного оформлення до розгрому (1921–1937 рр.)»

Студента 2 курсу , групи СОІ-2м
спеціальності 014 «Середня освіта
(Історія)»

Дем'яника Івана Васильовича

Керівник:

доктор історичних наук, професор
Райківський Ігор Ярославович

Рецензент:

доктор історичних наук, професор
Пилипів Ігор Васильович

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

м. Івано–Франківськ – 2023 р.

Анотація

Дем'яник Іван Васильович. УАПЦ на радянській Україні: від організаційного оформлення до розгрому (1921–1937 рр.) Івано-Франківськ, 2023. 105 с.

Українська революція 1917–1921 рр., що розгорнулася на уламках Російської імперії, сприяла утворенню Української автокефальної православної церкви (далі – УАПЦ). У 1921 р. в Києві відбувся Перший всеукраїнський православний церковний собор, на якому офіційно була проголошена УАПЦ, сформовано церковну ієрархію та ухвалено канони УАПЦ. Період 1921–1930 рр. в умовах більшовицької політики «українізації» на радянській Україні знаменував собою період, коли відбувалося організаційне та інституційне оформлення Церкви. У той час втілювалися в життя ключові ідеї «народної» православної церкви в Україні, засади автокефалії, церковної незалежності та відновлювалися українські риси внутрішньоцерковного життя.

У тексті роботи висвітлено особливості процесу поширення парафій УАПЦ в Україні, зростання конфліктів між новоствореною Церквою та партійно-державною владою в 1920–1930-х рр., що з утвердженням тоталітарної моделі устрою посилила утиски щодо українства, церковного життя. Досліджено стратегію радянського керівництва у відношенні до УАПЦ в умовах згортання українізації, кінцевим результатом якої став повний розгром Церкви в 30-х роках ХХ століття.

У роботі розглянуто розвідки, присвячені аналізу функціонування УАПЦ у 1920–1930-х рр., джерельну базу дослідження. Висвітлено особливості використання матеріалів дослідження в шкільній освіті, зокрема про релігійне життя в УРСР досліджуваного періоду, діяльність УАПЦ.

Ключові слова: УАПЦ, автокефалія, автокефальні парафії, державно-церковні відносини, «липківщина», «народна» Церква, міжправославні стосунки, реформування внутрішньоцерковного життя, релігійні конфлікти.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження	9
1.1. Джерельна база з історії УАПЦ 1921 – 1937 рр.	9
1.2. Діаспорна література	12
1.3. Сучасна історіографія УАПЦ.....	17
РОЗДІЛ 2. Революція в українській церкві. Інституалізація УАПЦ	23
2.1. Історичне підґрунтя УАПЦ.....	23
2.2. Утворення Української автокефальної православної церкви	30
2.3. Структуризація та діяльність УАПЦ у міжсоборний період 1921–1927 рр.	36
2.4. Служіння для свого народу. Націоналістичний аспект діяльності УАПЦ ..	43
РОЗДІЛ 3. Церква і держава в радянській Україні: трагічність співпраці	51
3.1. Церковно-державні відносини початку радянської доби.....	51
3.2. Церква перед вибором. II Всеправославний собор УАПЦ	57
РОЗДІЛ 4. Переслідування та розгром Української автокефальної православної церкви.....	65
4.1. Собори УАПЦ під проводом радянських спецслужб	65
4.2. Діячі УАПЦ у справі «Спілки Визволення України»	70
4.3. Тотальне винищення очільників, духовенства та активних учасників діяльності УАПЦ на території УРСР	75
РОЗДІЛ 5. Методика використання матеріалів дослідження в шкільній освіті.....	82
ВИСНОВКИ.....	87
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	90
ДОДАТКИ	100

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВПЦР – Всеукраїнська православна церковна рада

ВПЦС – Всеукраїнський православний церковний собор

ВУАН – Всеукраїнська академія наук

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України

ДПУ – Державне політичне управління

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

РПЦ – Російська православна церква

СВУ – «Спілка визволення України»

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УАПЦ – Українська автокефальна православна церква

УПЦ – Українська православна церква

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ВСТУП

Актуальність теми. Українська церква традиційно відігравала важливу роль у житті українського суспільства. Історія боротьби за незалежність Церкви свідчить про те, що вона тривала протягом майже тисячоліття. З часом ця боротьба приймала різні форми, все більше виокремлювала характерні риси українського соборного християнства: участь народу в церковному житті, близькі взаємини між народом та Церквою і т. п.

На сучасному етапі державотворення в незалежній Україні відбуваються зміни в православ'ї, що тривалий час було в стані розколу. Вони суттєво впливають на релігійно-церковне життя. Процес розбудови Православної Церкви України, що отримала автокефалію 6 січня 2019 р. згідно з Патріаршим та Синодальним Томосом (він був наданий Вселенським Патріархатом), активно відбувається в сьогоденні. Православна Церква України формує свою діяльність на основі національних церковних традицій та досягнень попередників. Україна вже у 1920-х рр. розпочала процес створення автокефальної Церкви. У 1921 р. український народ вустами передових діячів виразно висловив своє бажання мати самостійну Церкву, де можна було б молитися на рідній мові у православних храмах.

Спроби відродити і розвинути національну православну церкву почалися під час Української революції 1917–1921 рр., що послужила поштовхом для створення Української автокефальної православної церкви. У вкрай складних обставинах, що включали зміну влади, бойові дії, постійну загрозу втрати державності та окупації, а також спротив з боку Російської православної церкви, відбувалося, по суті, виборювання самостійної української церкви. Автокефалія української церкви, що офіційно мала назву Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), була відновлена 14 жовтня 1921 р. з ієрархією, очолюваною митрополитом Василем Липківським.

Дослідники історії УАПЦ розглядають створення та діяльність цієї церкви як частину національно-визвольного руху в період українського національно-державного відродження на уламках Російської імперії. Дивно, але

в Україні з початком радянської епохи якийсь час продовжувала існувати Церква, що була створена для Української незалежної національної держави. І ця дилема була «вирішена» радянським урядом, який у «будуванні соціально рівного суспільства» не бачив існування церкви як такої, вільного українського духу. Ця ворожість до всього українського відбилася страшними репресіями проти УАПЦ у 1930-х рр., що являє чорну сторінку в нашій історії.

І до сьогодні в наукових колах, не кажучи вже про суспільний дискурс, бракує інформації про УАПЦ на радянській Україні – від організаційного оформлення до розгрому (1921–1937 рр.), що й спонукало вибір теми дослідження. Крім суто наукової, пропонована робота має суспільну актуальність у сучасних умовах складних перетворень в Україні на церковно-релігійному ґрунті, бо показує глибоке історичне коріння українського православ'я.

Об'єктом дослідження виступає Українська автокефальна православна церква на теренах підрадянської України.

Предметом дослідження є характеристика процесу діяльності УАПЦ від моменту її створення до розгрому і ліквідації керівних органів даної структури.

Мета дипломної роботи полягає в детальному та комплексному аналізі опублікованих джерел та історичних досліджень з історії діяльності УАПЦ 1921–1937 рр., дослідженні важливих етапів розвитку та служіння «народної» церкви, вивчення особливостей відносин Церкви та держави в радянську добу, дослідження причин ліквідації української церкви в 1930-х рр., а також методики опрацювання даної теми на уроках історії у шкільній освіті.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких **завдань**:

- дослідити джерельну базу роботи, зарубіжну та українську історіографію, що аналізує УАПЦ від початку становлення до розгрому;
- розкрити передумови постановня, організаційне оформлення та вектор діяльності української православної церкви в досліджуваний період;
- охарактеризувати особливості державницької політики СРСР щодо Церкви на прикладі УАПЦ;

- визначити основні методи та особливості проведення уроків історії України на відповідну тему у шкільних закладах освіти.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період 1921–1937 рр. *Нижня межа* роботи обумовлена проголошенням УАПЦ в 1921 р. Для ґрунтовного висвітлення історичних передумов заснування Церкви автор звертається до революційних подій на уламках Російської імперії 1917–1921 рр., від початку Української революції, з якою змінилося ставлення проголошеної національної держави, її лідерів до Церкви. Саме в таких умовах відбулися перші кроки до реформування церкви в Україні. *Верхня межа* обумовлюється антицерковними тоталітарними діями радянської влади, в результаті яких було припинене існування УАПЦ формації 1921 р. та знищено практично всіх її очільників.

Географічні межі дослідження охоплюють територію радянської України станом на 1921–1937 рр., особливе місце належать столичним містам – Києву і Харкову, в яких відбувалася більшість адміністративних подій існування автокефальної церкви.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, всебічності, об'єктивності та наукового вивчення. Відповідно до поставленої мети і завдання роботи було застосовано комплексний і системний підхід до аналізу джерел, що передбачає збір і вивчення опублікованих джерел, періодичних видань, досліджень, монографій, статей, інтернет-публікацій тощо.

Дане дослідження вимагало застосування методологічного принципу, що забезпечує єдність і логічність поданого матеріалу. У роботі використані такі загальнонаукові методи: порівняння, аналізу і синтезу, метод узагальнення. Враховуючи тематику досліджуваної теми, було також використано порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний методи.

Системний підхід до перехресного вивчення інформативного потенціалу наукових публікацій доповнюється методом широкого залучення аналізу фактичних даних. Усе це повинно забезпечити повноту та об'єктивність висвітлення теми дослідження.

Наукова новизна роботи полягає в комплексному дослідженні

діяльності структур УАПЦ, узагальненню політики державної влади в 20–30-х рр. ХХ століття щодо церковного життя загалом та УАПЦ зокрема; висвітленню національного аспекту діяльності реформованої православної церкви, а також у зробленому порівняльному аналізі поглядів і думок зарубіжних та українських дослідників з теми дослідження.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони мають певний вклад для повнішого розкриття і більш логічного викладу матеріалу з історії Української автокефальної православної церкви в УРСР 1921–1937 рр., є певним внеском до вивчення історії Церкви.

Результати роботи, основні ідеї дослідження, нагромаджений фактичний матеріал, теоретичні положення та висновки можуть бути використані при написанні наукових робіт, статей, досліджень з історії України та Церкви, а також при проведенні практичних, семінарських занять, лекційної роботи серед широкого загалу та вузького кола спеціалістів.

Структура роботи обумовлена її метою та завданнями і складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел (92 позиції) та додатків.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Джерельна база з історії УАПЦ 1921 – 1937 рр.

Для дослідження історії УАПЦ формації 1921 року найбільш цінними джерелами є матеріали зі збірників «Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: документи і матеріали» та «Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 року: документи і матеріали» [7; 10]. У цих книгах містяться різноманітні документи, які стосуються підготовки та організації соборів УАПЦ 1921 р. та 1927 р. (такі як рекомендації ВПЦР, робочі протоколи передсоборних засідань і зборів, статут і положення УАПЦ 1926 р. та ін.), а також прямий запис соборних засідань та прийняті рішення. Ухвали Першого всеукраїнського православного церковного собору та канони УАПЦ були опубліковані в 1946 р. в Німеччині під назвою «Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14–30 жовтня н. с. 1921 р.» [4].

У збірнику «Мартирологія Українських Церков» міститься значна кількість джерельного матеріалу. Опублікований у 1987 р. перший том праці, написаний членами української діаспори в Канаді та США, був присвячений подіям Української автокефальної православної церкви. У книзі містяться різноманітні документи, серед яких – відомості про скликання Всеукраїнського церковного собору в 1917 р., заклик Об'єднаних рад українських Православних парафій у 1919–1920-х рр., звернення ВПЦР щодо декларування автокефалії української церкви в 1920 р., а також статистичні дані про створення парафій та округ УАПЦ у 1926–1927 рр. Крім цього, збірник містить цінні мемуари, зокрема спогади голови ВПЦР у 1924–1926 рр. протодиякона Василя Потієнка про Перший всеукраїнський православний церковний собор та діяльність УАПЦ у першій половині 1920-х рр. [8].

У книзі «Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти», написаній В. Пристайком та Ю. Шаповалом, зібрано значний обсяг документального матеріалу, що стосується судової справи «Спілки визволення України» [64]. Книга містить свідчення, протоколи допиту, доповідні записки

та інші документи, які дають можливість детальніше проаналізувати методи та зміст репресивної політики радянської влади.

Базові джерела архівних матеріалів включають документи, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Державному архіві міста Києва (Держархів м. Києва) та Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ). У роботі використано також матеріали з фонду 3984 ЦДАВО України «Українська автокефальна православна церква». Сучасні інформаційні технології роблять архівні матеріали доступними для науковців і звичайних читачів. Більшість цих архівних матеріалів, використаних автором магістерської роботи, оцифровано та видано в науковому і документальному журналі «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» [1; 2; 6; 11; 12; 13; 15].

Фахівці провели дослідження та опрацювали внутрішню документацію УАПЦ, зокрема протоколи зборів Вищого Проводу Церковної Ради та парафіяльних рад Церкви, а також вивчили доповіді, звіти та протоколи засідань відділів Церковної Ради, виступи членів духовенства автокефальних парафій, листування між членами Вищого Проводу Церковної Ради та парафіями УАПЦ, фінансові витрати церкви, статuti та проекти статутів, а також інші організаційні документи. Крім того, були вивчені проекти друкованих видань УАПЦ, заяви, прохання, списки та письмові роботи вступників на пастирські курси, інші матеріали, пов'язані з освітньою діяльністю УАПЦ.

У другій половині ХХ століття за межами України було опубліковано праці Василя Липківського, першого митрополита УАПЦ, присвячені вивченню історії Української православної церкви. Одна з таких праць, «Православна Христова церква українського народу», була видана 1951 р. в Мюнхені [21]. У ній автор коротко описує історію української церкви, звертаючи увагу на питання соборності з Х століття та заснування УАПЦ. Інша важлива праця В. Липківського, «Відродження церкви в Україні. 1917–1930» [20], була

опублікована в Торонто у 1959 р. У цій праці автор розкриває процес становлення, діяльність та внутрішнє життя УАПЦ. Значна частина матеріалу базується на поєднанні діяльності київських автокефальних парафій та керівних органів церкви, що розташовувалися в різних українських громадах. Дослідження побудоване на особистих спогадах автора, тому важливим є пояснення та об'єктивний аналіз наданої ним інформації.

Науковий і релігійний внесок митрополита УАПЦ отця Василя Липківського має велике значення для вивчення історії цієї церкви, її ідей та організації. Деякі з його праць можна розглядати як джерела дослідження автокефального руху, зокрема в тих випадках, коли він ділиться власними спогадами про розвиток церкви з 1917 по 1921 рр., описує управлінську структуру Православної Церкви. Його проповіді та листування є прикладом патріотичного виховання суспільства на основі християнських цінностей. Твори містять історичні нариси з певним аналізом подій самого автора, що робить їх частково історичними працями, а не просто джерелами для дослідження історії УАПЦ.

Прослідкувати, як представники національної наукової і культурної інтелігенції в Україні ставилися до розвитку автокефального руху, а також виявити менш відомі факти відносин УАПЦ з органами радянської партійної влади в 1920-х рр., можна за допомогою щоденників відомого громадського діяча С. Єфремова [28].

УАПЦ підготувала два програмні документи – «Історичну записку про минуле життя Української православної церкви і відродження її автокефалії» і послання ВПЦР до українства. Обидва були створені в Києві у 1925 р. «Історичну записку» було надруковано в Києві та відправлено представникам УАПЦ у Західній Європі для поширення серед закордонних українців. Копії перших і останніх сторінок цього документу, разом з підписами і штампом особистої печатки Євгена Бачинського, були окремо передруковані [18, с. 29–32].

Ряд нормативних документів розкривають політику радянської влади щодо церкви. Вони відіграють важливу роль у розумінні умов формування та функціонування УАПЦ у період 1920-х рр. Серед цих документів можна згадати декрет Ради Народних Комісарів РСФРР 1918 року про свободу совісті, церковні та релігійні об'єднання, декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України 1919 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», Конституцію УСРР з 1919 та 1929 років та ін. Репресивну політику радянських органів влади щодо УАПЦ можна побачити в листуванні церковників з цими органами, проектах резолюцій Надзвичайного собору про ліквідацію УАПЦ у 1930 р., особистих справах і протоколах допиту автокефальних діячів, таких як В. Липківський, В. Чехівський та М. Мороз, у спогадах священника Д. Бурка та інших матеріалах слідчих справ, що були опубліковані у журналі «З ВУЧК–ГПУ–КВД–КГБ» [3 ; 5, 62].

Ряд джерел з історії діяльності УАПЦ дозволяє нам досліджувати і вивчати дану проблематику. Серед них – офіційні документи органів влади, матеріали з судових розслідувань, документи, що стосуються діяльності організацій УАПЦ та її канонів, а також свідчення очевидців, архівні документи і публікації, що вийшли в період з 1917 по 1930 рік. Завдяки використанню досить широкого кола першоджерел можна отримати більш повне та комплексне розуміння непростой історії УАПЦ в досліджуваний період.

1.2. Діаспорна література

Історія УАПЦ досліджувалася в зарубіжній, передусім діаспорній історіографії, тоді як радянські дослідники традиційно дотримувалися войовничого атеїзму, різко критикували релігію як своєрідний «опіум для народу», питання церковної історії не вивчалися, особливо українського православ'я, що потрапляло під тавро «буржуазного націоналізму».

Протягом кількох десятиліть українські емігранти залежали від усних спогадів, щоб дізнатися про історію УАПЦ 1921 р. Зокрема, велике значення

для вивчення обраної теми мають особисті документи церковних істориків – Олени Чехівської [26], протопресвітера Деміда Бурко [17], митрофана Явдася [16], Василя Потієнко [60] та ін.

Від середини ХХ століття українські історики, які проживали за межами України, проводили аналіз історії української церкви, застосовуючи різні методології. Однією з важливих праць цього періоду була «Автокефалія» О. Лотоцького [23], який служив «міністром ісповідань» уряду Гетьманату Павла Скоропадського, а потім емігрував за кордон в 1920-х рр. У другому томі своєї праці автор описує загальні особливості формування православних церков. У контексті історії Російської православної церкви (РПЦ) О. Лотоцький розкриває особливості державно-церковних відносин у СРСР та виникнення «обновленського» руху. У межах загального огляду церковного руху під час Української революції в праці коротко згадується діяльність УАПЦ.

Основною темою під час аналізу становища православ'я впродовж 1920-х рр. був розвиток національної церкви в Україні. Одна із значних праць на цю тему, написана представником західної діаспорної історіографії І. Власовським, мала назву «Нарис історії Української Православної Церкви» [38], складається з чотирьох томів. Монографія детально охоплює період від Х до ХХ століття і містить важливий матеріал для дослідників історії Церкви. У 1961 р. в США була опублікована перша частина четвертого тому цієї праці, яка охоплює період з 1917 до 1930 рр. і розкриває питання поширення руху за автокефалію та формування парафій УАПЦ. Автор зібрав й опублікував значну фактичну інформацію, присвячену становленню організаційної структури УАПЦ, діяльності релігійних громад та окремих представників автокефального руху.

По суті, «Нарис історії Української Православної Церкви» авторства І. Власовського можна охарактеризувати як документальний науковий збірник з історії української церкви. У передмові автор, зокрема, зазначає, що його праця адресована майбутнім історикам УПЦ (УАПЦ). Основа для написання цієї роботи складається з багатьох документальних джерел. І. Власовський також заявив, що оригінали документів Всеукраїнських соборів УАПЦ 1921 і 1927 рр.,

на жаль, не збереглися. Це свідчить про те, що автор побудував свої основні висновки щодо УАПЦ на основі обмеженої бази джерел. Він використовував деякі документи, такі як відозви, звернення і заяви, докладно описував події, про які мав інформацію за кордоном.

У праці Н. Полонської-Василенко «Історичні підвалини УАПЦ» розглядається поширення християнства на території Київської Русі, створення української православної церкви та підпорядкування її російській церкві. Книга аналізує відновлення самостійної «гілки» православ'я під час Української революції та створення УАПЦ, яку авторка вважає значущою подією в історії української церкви [59].

У книзі Д. Бурка «Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя», опублікованій в США 1988 р. [17], міститься детальний опис історії УАПЦ. Ця книга аналізує державно-церковні відносини в період 1920–1930-х рр., ключові етапи формування УАПЦ, вплив політики партійної і державної влади на розвиток автокефального руху, містить біографії видатних діячів автокефальної церкви.

У своїх дослідженнях канадський історик та громадський діяч українського походження Б. Боцюрків приділяв велику увагу діяльності УАПЦ. Так, у його публікації «Знищення Української Православної Церкви в Радянському Союзі у 1929–1936 рр.» автор розкриває витoki та поширення автокефального руху в Києві, а також поширення «обновленського» руху в Україні, зокрема «Соборно-єпископської церкви» та «Братського об'єднання парафій Української православної автокефальної церкви» [37]. Автор зосередився на аналізі впливу радянської політики на православний рух в Україні 1920-х рр. Б. Боцюрків прийшов до висновку, що поширення руху за українізацію православної церкви, зокрема УАПЦ, було спричинено впровадженням культурної політики українізації, а також мотивацією більшовиків підтримувати діяльність УАПЦ для створення ідеологічного противника Російської православної церкви. Автор дослідив впровадження в життя УАПЦ принципів аполітичності, автокефалії, соборності, українізації та

християнізації, відносини між державно-партійною владою та УАПЦ в 1920-х рр.

Інтерес дослідників викликала постать очільника УАПЦ Василя Липківського. У 1949 р. було опубліковано статтю в «Українських вістях», які виходили в м. Новому Ульмі (Німеччина), що розповідала про останні роки життя Василя Липківського. Автором тексту була особа, яка підписувалася під псевдонімом «О.Ч.», що дало дослідникам упевненість в авторстві Олени Чехівської [26].

У цілому діаспорна історіографія відіграла значну роль у вивченні історії УАПЦ, доклали значних зусиль для поширення ідей української автокефалії. Історики видавали різні збірки матеріалів, що стосуються діяльності соборів УАПЦ та особистостей її діячів. Проте, навіть у наукових працях можна помітити вплив внутрішніх церковних протиріч щодо канонічності освячення митрополита Василя Липківського та інших проблем, пов'язаних з канонічними, ідеологічними й організаційними аспектами УАПЦ.

Водночас у 1920-х рр. в закордонній історіографії, включаючи діаспорну, розпочалося дослідження українського церковно-визвольного руху. Одним з перших відгуків щодо проблеми автокефалії Української церкви були статті-відповіді В'ячеслава Липинського, опубліковані в грудні 1923 р. У своїх матеріалах В. Липинський досліджував боротьбу за автокефалію української церкви, надаючи короткий огляд її історії. Однак сам В. Липинський ставився до автокефального руху досить критично [19].

Закордонні українські історики опублікували окремі документи про УАПЦ, джерела з історії церкви в Україні, спогади учасників подій і дослідження вітчизняних вчених. Дослідження, присвячені історії УАПЦ, були проведені українськими істориками-емігрантами, такими як Дмитро Дорошенко, Василь Біднов, Наталія Полонська-Василенко та Аркадій Жуковський. Однак, усі ці дослідження базувалися на опублікованих матеріалах, а не на оригінальних документах, до яких вони не мали доступу, зокрема до документів I собору УАПЦ 1921 р. [51].

Після тривалої перерви, зумовленої пануванням догматичної радянської історіографії, дослідження історії української православної церкви відновилися лише з розпадом Радянського Союзу. У догматичній радянській історіографії історія УАПЦ з 1921 до 1937 рр. майже не вивчалася в наукових колах, а якщо і згадувалася, то вкрай тенденційно. З початку 1990-х рр. в Україні, незважаючи на складні обставини, пов'язані з відновленням автокефального руху та діяльності УГКЦ, відповідно загостренням суперечностей між різними церковними конфесіями, відбулося проведення перших наукових конференцій з церковно-історичною тематикою. Крім того, були опубліковані статті та монографії, що досліджували життя та діяльність УАПЦ в період 1920-х – початку 1930-х рр. [57].

На зламі 80–90-х рр. ХХ ст., коли почалася боротьба за реабілітацію цієї церкви в Україні, в церковних ЗМІ та в середовищі української церковної діаспори з'явилися публікації, присвячені цій темі. Водночас видання, які довгий час виходили в друкованому вигляді в українській діаспорі, стали доступними в Україні. Після отримання незалежності в 1991 р. на Україну вдалося передати різні документи та матеріали УАПЦ, які були збережені за кордоном. Ці матеріали включали спогади провідних діячів, праці, листи митрополита УАПЦ Василя Липківського, а також інші цінні документи, які вдалося зберегти і надрукувати в країнах Західної Європи, Канаді, США, Австралії. Ці країни стали місцем, де утворилися громади та осередки УАПЦ після руйнування цієї церкви в Україні.

Валентин Кохно, син одного з делегатів II Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 1927 р. Микити Кохна, очолював Українське православне братство ім. митрополита Василя Липківського у м. Чикаго (США), що мало велике значення у збереженні історії УАПЦ після Другої світової війни. Це братство продовжувало видання журналу УАПЦ «Церква і життя», публікувало брошури, книги та збірники документів і матеріалів, завдяки чому дослідники змогли розпочати новий етап вивчення історії УАПЦ та врятувати багато документів, які були втрачені в Україні [69].

Таким чином, зарубіжні та діаспорні історики зробили вагомий внесок у вивчення історії УАПЦ, що був ускладнений через відірваність від історичної батьківщини і брак першоджерел.

1.3. Сучасна історіографія УАПЦ

У сучасній Україні різні наукові інститути НАНУ, включаючи інститути історії України, політичних та етнонаціональних досліджень, українознавства, української археографії та джерелознавства, а також вищі навчальні заклади, розпочали аналізувати різні аспекти історії державно-церковних взаємин. Одним із провідних наукових центрів, що займаються цими дослідженнями, стало Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, що було засновано в 1991 р. і мало в своєму складі відділ історії релігії.

Науковці з України провели детальне дослідження історії Української революції 1917–1921 рр., складовою якої було церковно-релігійне питання. Цей період був характерний загальним піднесенням політичного та культурного життя українського суспільства, зростанням популярності автокефального руху. Великий внесок у дослідження історії церковного руху в цей період зробив В. Ульяновський. У його працях «Церква в Українській Державі. 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради)» та «Церква в Українській Державі. 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського)» були розкриті державно-церковні взаємовідносини та релігійна політика урядів Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського. Автор використав широку базу джерел для вивчення внутрішньоцерковного життя під час Української революції, включаючи походження УАПЦ [67; 68].

Дослідниця О. Ткачук детально досліджує процес виникнення та розвитку церковно-православного руху з метою створення національної православної церкви в 1917–1921 рр. [66]. Авторка аналізує поширення українського церковно-православного руху з урахуванням динаміки та

географії, вивчає різні етапи організаційного оформлення УАПЦ та досліджує кількісний склад її парафій та особливості функціонування.

Дослідження з історії церкви періоду Української революції проливають світло на початок і розвиток автокефального руху протягом 1917–1921 рр., а також на вплив політики державних органів на внутрішньоцерковне життя. Вони допомагають краще розуміти історичну ситуацію під час Української революції та її наслідки для розвитку Церкви в Україні.

У монографії В. Паценка та А. Киридон «Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті роки» були досліджені концептуальні принципи та реалізація релігійної політики більшовиків упродовж зазначеного періоду на основі широкого джерельного аналізу. Особлива увага в монографії була приділена вивченню впливу радянських органів влади на діяльність УАПЦ [53].

Докторська дисертація А. Киридон «Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917–1930-ті роки)» [90] досліджує політико-правову модель державно-церковних відносин більшовицького режиму та механізми її реалізації. Робота надає структурну характеристику релігійної мережі протягом 1917–1930-х рр. та розкриває методи діяльності органів партійно-державної влади у взаємодії з релігійними об'єднаннями на прикладі Української автокефальної православної церкви та Української православної церкви. У своїх дослідженнях авторка глибоко вивчила процес становлення відносин між державою та церквою, механізми контролю релігійного життя радянською владою, основні способи атеїзації суспільства, а також зусилля священнослужителів та мирян протидіяти цьому. Дослідниця використала значний обсяг джерельного матеріалу для розкриття цих тем, зокрема щодо реалізації радянської релігійної політики та діяльності УАПЦ. Знайомство з подібними темами можна поглибити, ознайомившись із монографією авторки під назвою «Держава – церква – суспільство: інверсна трансформація в Україні» [46].

Водночас А. Киридон досліджує, як УАПЦ займалася своєю діяльністю та взаємодіяла з органами партійно-державної влади упродовж 1924–1926 рр. Особлива увага приділяється аналізу трансформації державно-церковних відносин у зворотному напрямку протягом ХХ століття в Україні [47]. Це дослідження є значним внеском у вивчення історії України та сприяє кращому розумінню ролі церкви в суспільстві.

Дослідник О. Ігнатуша у своїй монографії «Розкол православної церкви в Україні: походження та розвиток (XIX ст. – 30-ті рр. ХХ ст.)» зосередився на аналізі причин виникнення розбіжних позицій всередині православної церкви та особливостях цього процесу впродовж першої половини ХХ століття на території України. Дослідник приділив значну увагу автокефальному руху в Україні [45].

У статті Л. Пилявця «Взаємовідносини між православними церквами в Україні в умовах становлення тоталітаризму» досліджуються питання становлення нових течій та церков в українському православ'ї, зокрема УАПЦ. Дослідження фокусується на взаємодії різних релігійних об'єднань та відносинах між державою і церквою в період формування нових православних громад у 1920–1930 рр. [55].

І. Преловська є відомою дослідницею історії УАПЦ, що приділяє значну увагу джерелознавчому аспекту її діяльності. Вона проводить дослідження щодо визначення структурно-джерелознавчих особливостей, класифікації документів УАПЦ. Вона аналізує також архівні документи з богослужбовими та гомілетичними (гомілетика – один із видів красномовства; застосування риторики для релігійного проповідництва) працями, церковно-полемічними публікаціями ідеологів УАПЦ та її противників. Водночас дослідниця займається вивченням стану збереження, обліку та використання нецерковних джерел періоду 1917–1939 рр. Проаналізувавши джерела діяльності УАПЦ, І. Преловська присвятила свою докторську дисертацію цьому питанню [92]. У своїй статті «Переслідування та ліквідація УАПЦ (УПЦ) (1921–1938 рр.): огляд архівно-кримінальних справ ГДА СБ України та ЦДАГО України» [62] вона

досліджує джерельну базу щодо репресій, здійснених органами радянської влади відносно діячів УАПЦ.

Упорядники біографічного довідника «Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1939)» внесли значний вклад у дослідження життєписів репресованих діячів УАПЦ [72]. Вивчення біографій окремих представників автокефального руху дозволяє виявити найтиповіші репресивні методи, що використовувалися органами радянської влади щодо учасників УАПЦ. Тема дослідження біографій репресованих діячів УАПЦ, які працювали в київських автокефальних парафіях, залишається досі актуальною.

Українські дослідники розглядали загальноцерковні собори УАПЦ, їхню важливість та передумови. Так, Л. Пилявець розглянув Перший всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ, що відбувся у Софійському соборі Києва в 1921 р. та проаналізував його рішення. Зокрема, він відзначив, що собор сприяв укріпленню автокефалії і «соборноправності» Церкви, а також внутрішньоцерковній українізації [56]. Другий всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ, що відбувся у Софійському соборі Києва 1927 р. був вивчений у працях І. Преловської та А. Киридон [50; 61]. І. Преловська описала причини та процес проведення церковних зборів 1926–1927 рр. та вплив радянської влади на їх рішення. На думку дослідниці, Другий всеукраїнський православний церковний собор був спланований більшовиками, які примусово змінили вище керівництво УАПЦ.

У статті А. Киридон «Шлях до «Собору самопізнання»: До 80-ї річниці Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ» описуються події, які передували другому всеукраїнському православному церковному собору. Авторка досліджує роль партійної влади в програмі собору та Передсоборну нараду 1927 р. як попередню підготовку до собору. За висновками дослідниці, сценарій другого собору був визначений на цій нараді, радянська влада мала намір повністю контролювати УАПЦ шляхом проведення церковних зборів [50].

У цілому сучасні українські дослідники відзначили кілька важливих напрямків розвитку УАПЦ. Аналізуючи джерела про українізацію УАПЦ протягом 1920-х років, стаття І. Преловської «Проблеми українізації церковного життя в документах Української Автокефальної Православної Церкви у 1920-их роках» розглядає заходи, спрямовані на організацію внутрішньоцерковного життя на національних засадах [63]. У своїй статті «Рух за церковне оновлення: українізація православних парафій (1917–1921)», авторка А. Киридон розкриває особливості автокефального руху та українізації церковних громад під час Української революції [48].

Водночас сучасні дослідники розглядають значний внесок видатних особистостей в українську історію та культуру, зокрема провідних діячів УАПЦ. Так, у роботі А. Зінченка особлива увага приділяється першому митрополиту УАПЦ Василю Липківському, його впливу на ідеологію та структуру Церкви, а також досліджується його діяльність і творча спадщина [42]. На заключних сторінках монографії «Визволитися вірою: життя і діяння митрополита Василя Липківського» висвітлюється духовне лідерство митрополита в українському суспільстві, заклик до подальшого вивчення його творчої спадщини з метою впровадження запропонованих ним реформ у сучасне церковне життя.

А. Зінченко був редактором наукового видання в Україні, що присвячене дослідженню проблеми створення УАПЦ в 1921 р. Це видання складається з матеріалів ювілейної наукової конференції, яка була присвячена 75-й річниці I Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 14 по 30 жовтня 1921 року [43, с. 11–23].

Після зникнення жорстких ідеологічних обмежень українські дослідники почали більш активно досліджувати аспекти радянської політики в церковно-релігійному питанні, які раніше були замовчувані. Одне з таких науково-документальних видань – «Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти» [64], авторами якого були В. Пристайко та Ю. Шаповал. Ця книга розкриває фальсифікацію радянською владою справи «Спілки визволення

України». Автори надають інформацію про репресивні заходи, які були застосовані більшовиками проти національної православної церкви та окремих її діячів. Також у книзі наводиться інформація про участь церковних діячів УАПЦ – Володимира та Миколи Чехівських – у масштабному показовому судовому процесі у 1930 р. Ці діячі стали жертвами репресивної політики і були притягнуті до суду, вкрай несправедливого, що став одним із перших масових судових процесів сталінізму в 1930-х рр.

Книга «Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси», що була результатом колективної праці українських авторів під загальною редакцією В. Смоля, присвячена дослідженню походження та формування каральної системи радянської влади з самого початку її становлення. У рамках цієї роботи розглядається механізм здійснення репресивних заходів проти різних верств суспільства, включаючи церковних діячів та мирян [58].

Отже, сучасні українські дослідники після 1991 р. здійснили спробу об'єктивного дослідження процесу становлення та діяльності УАПЦ, розкривши окремі аспекти цієї релігійної організації та її чільних представників. Вони провели аналіз важливого питання взаємовідносин між державою і церквою в Україні, а також висвітлили раніше неофіційну тему репресій, спрямованих проти релігійних діячів та громад. Дослідження, проведені сучасними науковцями, сприяли поглибленню історичного розуміння важливих питань церковного життя досліджуваного періоду, діяльності УАПЦ, а також надали нові імпульси для їх подальшого розгляду в історіографії.

РОЗДІЛ 2. РЕВОЛЮЦІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ЦЕРКВІ.

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ УАПЦ

2.1. Історичне підґрунтя УАПЦ

Одним із наслідків Лютневої революції 1917 р. став указ Тимчасового уряду від 20 березня про відміну віросповідних і національних обмежень та рівність усіх церков у Російській імперії. Перебудова православної церкви в нових для неї умовах лише почалася, коли більшовицький переворот у жовтні 1917 р. поставив церкву в ще більш хиткі умови – співіснування з антирелігійною за своєю натурою радянською державою. Нова влада не потребувала сакрального: комуністична структура та її ідеологія сама претендувала на те місце, яке до листопада 1917 р. посідала православна церква. М. Бердяєв чітко зазначив, що комунізм, по суті, можна розглядати не як соціальну систему, а як релігію, фанатично ворожу будь-якій релігії, насамперед, церкві православної у зв'язку з її історичною роллю.

Тому з перших днів утвердження більшовиків восени 1917 р. тоталітарна система взялася за знищення церкви як соціального інституту. Тому й не дивно, що державний орган, що займався справами релігії при комісаріаті юстиції, називався ліквідаційним відділом. І тільки значна кількість віруючих та небезпека народних повстань утримувала тотальну ліквідацію церковного елементу.

Славне минуле сповідання Православ'я на теренах Руси, традиції, що вилилась у численних фактах з історії існування Київської митрополії, спонукала українську людність зі зміною державного устрою в Росії у 1917 р., а пізніше з проголошенням незалежної української державності, застосувати негайних заходів щодо впорядкування в Україні відокремленого церковного життя.

Україна до настання радянської влади мала іншу ситуацію, ніж Росія. З 1917 року почався рух за відновлення позиції УПЦ, яка була втрачена наприкінці XVII століття. У квітні–травні 1917 р. відбулися єпархіальні з'їзди (Київський, Полтавський, Подільський та ін.), під час яких учасники

акцентували увагу на необхідності оновлення внутрішньоцерковного життя та скликання собору української православної церкви.

Так, учасники Київського єпархіального з'їзду (12–18 квітня 1917 р.), яким керував протоієрей В. Липківський, визнали, що створення самостійної православної церкви в Україні та українізація релігійної практики і духовної школи є необхідними [41, с. 129]. З'їзд прийняв рішення почати реформу церковного устрою, створити парафіяльні, окружні та повітові ради. Також на з'їзді була створена Комісія зі скликання Всеукраїнського церковного собору під керівництвом єпископа–вікарія Уманського Димитрія (Вербицького), але ця ініціатива не вдалася через опір вищої ієрархії Російської православної церкви [38, с. 14–15]. Питання скликання собору повною мірою було піднято на Третьому Всеукраїнському військовому з'їзді (20–31 жовтня 1917 р.). Резолюція з'їзду наголошувала на необхідності скликання Всеукраїнського православного церковно–парафіяльного з'їзду та створення самостійної автокефальної православної церкви.

Починаючи з квітня 1917 року, колишній ректор Казанської Духовної Академії архієпископ Олексій (Дородніцин) і протоієрей Василь (Липківський) розпочали широкомасштабну кампанію з українізації Церкви. Це призвело до створення в листопаді цього ж року ініціативного гуртка «Братство Воскресіння», до якого увійшли активні духовні та світські особи. Цей гурток підготував створення Всеукраїнської Православної Церковної Ради (ВПЦР) [66, с. 88]. Рада заявила про себе як тимчасове урядування церкви і змогла отримати дозвіл від патріарха Тихона на проведення собору в Києві.

Архієпископ Олексій (Дородніцин), який був обраний головою ВПЦР, виступив з палкою патріотичною промовою на площі Святої Софії в Києві під час проголошення незалежності Української Народної Республіки в січні 1918 р. Це викликало роздратування в московських шовіністів, які не підтримували українську державну та церковну незалежність [70, с. 59]. До ради ВПЦР увійшли також протоієреї Василь Липківський, Олександр Маричів та інші видатні духовні та світські особистості. Головна мета ради полягала у створенні

УАПЦ. Проте швидке вирішення цієї проблеми утруднювалося політичною нестабільністю в Україні і тим фактом, що більшість православної ієрархії складалася з росіян, які не підтримували український національний курс, українізацією Церкви на етнічних українських землях.

Активно протидіючи діяльності Всеукраїнського православного центрального ради (ВПЦР), прихильники Московської церкви під керівництвом митрополита Київського і Галицького Володимира (Богоявленського) робили все можливе, щоб зміцнити зв'язок із щойно створеним Московським патріархатом. Митрополит Володимир зміг зібрати більшість учасників Всеукраїнського православного собору, який почав свою роботу 20 січня 1918 р., і продовжував захищати єдність з Московською церквою. Однак 25 січня того ж року митрополит Володимир був застрелений більшовиками, і собор вибрав митрополита Антонія (Храповицького), який славився своїми українофобськими поглядами. Він продовжив політику свого попередника щодо підтримки Російської церкви в Україні силовими методами.

Прикладом дволикості російського духовенства може послужити діяльність митрополита Євлогія (Гергієвського) в Західній Європі в період з 1914 по 1921 рік, коли він обіймав посаду архієпископа Волинського. Як приклад, можна згадати час російської окупації Львова під час Першої світової війни, коли він, за наказом імператора Миколи II, створив Особливе управління церковними справами в Галичині. У цьому випадку російське духовенство розширювало свої території і створювало нові церковні одиниці, які мали бути віднесені до складу Російської церкви, незважаючи на те, що ці землі ніколи раніше не були під російським духовним впливом. Однак з появою Української держави та активізації рухів за українізацію та автокефалію її церкви, події, що відбувалися у ВПЦР і Всеукраїнському церковному Соборі, почали критикувати самі ієрархи Російської церкви [27, с. 132, 172].

У 1918 р. в Києві були проведені три сесії Всеукраїнського православного церковного собору, організовані Центральною Радою та Гетьманом Павла Скоропадського. Однак через політичну нестабільність, відсутність

взаєморозуміння між церковними діячами та недієздатність у співпраці зі світською владою, самостійність церкви не була досягнута [38, с. 36]. РПЦ далі утримувала свою духовну владу над Україною та намагалася зберегти її шляхом надання автономії Українській церкві на Помісному соборі у 1918 р. У «Положенні Української церкви Відділу про Вище Церковне Управління» вказувалося, що автономний статус передбачав певні особливості.

Зокрема, передбачалося, що Православна церква в Україні, залишаючись нерозривною частиною єдиної Православної російської церкви, відносно церковного управління отримує автономію. Автономія Української церкви розповсюджується на всякого роду церковні справи, крім справи віровчення, морального вчення, вищого суду, а також найважливіших питань Богослужіння і церковної дисципліни. Єпископи, представники кліру і миряни українських єпархій беруть участь у Всеросійських церковних соборах, а єпископи українських єпархій на підставі положення про склад Вищого Церковного Управління – у Всеросійському Священному Синоді. Усі постанови Всеросійського церковного собору мають силу для всіх єпархій України. Святійший Всеросійський Патріарх затверджує митрополитів і правлячих єпископів українських єпархій [53, с. 23].

Ієрархія та частина духовенства РПЦ, які працювали в Україні, не бажали відмовлятися від традиційного використання термінів «православний» і «росіянин», що було характерно для Російського Православ'я. Тому вони не погоджувалися з пропозиціями та вимогами українізації та автокефалізації Українського Православ'я, не для захисту канонічного устрою Церкви, а з національно-шовіністичних мотивів. Це призвело до незрозуміння з боку ієрархів і частини духовенства РПЦ щодо потреб української пастви, і в результаті остання розірвала з ними зв'язки. На думку дослідників, Українська Православна Церква стала лише «наближена до статусу автономної, але не автономна» [40, с. 322].

Діяльність ВПЦР і Всеукраїнського православного собору не викликала інтересу індиферентної реакції Центральної Ради. Лідери України, які мали

соціалістичну спрямованість, не змогли цінувати великий потенціал незалежної національної Церкви як ідеологічного фактору в розвитку країни. Оголосивши релігію приватною справою громадян, уряд під керівництвом В. Винниченка не створив жодної державної установи для справ релігії і церкви. Тільки в січні 1918 р. новий уряд під керівництвом В. Голубовича організував відділ з питань віросповідань при Міністерстві внутрішніх справ. Однак, ця інституція не встигла зробити щось реальне в цій сфері.

Протягом існування Гетьманату було приділено належну увагу релігійному чинникові. Вже у перший день свого правління, 28 квітня 1918 р., П. Скоропадський оголосив Закон про тимчасовий державний устрій України, в якому було визнано православ'я «першою релігією в Українській державі». Уряд створив Міністерство сповідань, на чолі якого стояв В. Зіньківський. Його пасивність у питанні отримання УПЦ автокефалії призвело до відхилення пропозицій на II сесії Всеукраїнського собору в червні–липні 1918 р.

На III сесії собору О. Лотоцький, який був гарячим прихильником автокефалії, намагався виправити цей стан справ. Він аргументовано вважав, що автокефалія Української церкви є не лише суто церковною, а й національно-державною необхідністю. У своїй доповіді 12 листопада 1918 р. О. Лотоцький розгорнув цю ідею, заявивши, що православна церква в Україні повинна мати автокефалію під керівництвом Київського митрополита і мати канонічні зв'язки з іншими самостійними церквами. Однак, новий міністр М. Воронович, який замінив О. Лотоцького 14 листопада 1918 р., в останні дні існування Гетьманату, не підтримував ідею автокефалії, і лише Директорія здійснила реалізацію ідеї О. Лотоцького.

Директорією УНР, що прийшла на зміну П. Скоропадському в кінці 1918 р., було зроблено більше енергійних кроків для забезпечення незалежності української церкви. В одному з таких кроків, на засіданні Ради Народних Міністрів Директорії УНР, 1 січня 1919 р. був проголошений закон «Про автокефалію Української Православної Церкви» в місті Києві [24, с. 297–298], згідно з яким проголошувалася незалежність УАПЦ від РПЦ та самостійний

церковний устрій церкви. Було оголошено повну незалежність від Московського патріарха, відповідно до нового закону, вища церковно–законодавча, судова і адміністративна влада УАПЦ належала Всеукраїнському церковному соборові [29, с. 39].

Керування справами церкви здійснювався Синодом, який складався з 6 кліриків, включаючи двох єпископів та трьох мирян. Синод відповідав за релігійні, адміністративні, господарчі, освітні й контрольні–ревізійні справи. Однак, у законі містилися положення, які не були популярними серед кліру – міністр мав брати участь у засіданнях Синоду, і накази останнього набирали чинності лише після затвердження урядом. Це дозволяло уряду втручатися в діяльність церкви і регламентувати її роботу. Єдиним позитивним впливом на розвиток церкви було те, що Директорія фінансувала церковний клір і надавала йому певні пільги. Окрім цього, посол УНР в Туреччині О. Лотоцький вів переговори з Константинопольським патріархатом щодо визнання УАПЦ. Однак, вакантний стан престолу Вселенського патріарха, що явно затягнувся, ускладнював цю справу.

Незважаючи на всі спроби, в лютому 1919 р. Київ був захоплений більшовиками, і з того часу церковна політика практично повністю визначалася радянськими нормативно–правовими актами. З одного боку, атеїстичне законодавство більшовицької влади, таке як декрет Тимчасового робітничо–селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р. та інші документи, обмежувало діяльність релігійних об'єднань у жорсткі рамки. З іншого боку, більшовики мали бажання послабити вплив РПЦ в Україні, і це сприяло розвитку автокефального руху. Більшовики проголосили світський напрямок існування держави, гарантували свободу віросповідання, націоналізували церковне майно, що дозволило церковним об'єднанням створити матеріальну базу для своєї діяльності та отримати юридичний статус [3, с. 40].

Встановлення радянської влади в Україні на перших порах сприяло розвитку церков, опозиційно налаштованих до РПЦ. Більше того, згідно з

новими законами віруючі мали право створювати громади без санкції церковної ієрархії, лише зареєструвавши свій статут в органах місцевої влади. Це було дуже вигідно для прихильників української автокефалії, які своєї ієрархії не мали.

Протягом 1919–1920 років національно-церковний рух продовжувався в широких масах населення. У 1919 р. були створені перші українські парафії. Завдяки введенню закону більшовиками в лютому 1919 р., який передбачав відокремлення Церкви від держави, українські громади отримали можливість подати заяви про передачу їм церковних будівель. У Києві почали функціонувати такі парафії: Старокиївська при соборі св. Софії, Печерська при соборі св. Миколи, Подільська – при соборі св. Апостола Андрія Первозванного та Либідська при церкві св. Пророка Іллі [88, с. 102–103]. Софія Київська стала осередком розміщення керівних органів церкви, а згодом і центральною святинєю УАПЦ.

У процесі утворення автокефальних парафій виникла конфронтація між керівництвом національної церкви та місцевими представниками РПЦ, що привело до повного відмежування українського православ'я [8, с. 69]. Такі дії щодо українізації церковного життя в Україні обурили єпископа Назарія (Блінова), який на той час заміщував митрополита Антонія (Храповицького), і перший видав заборону відправляти богослужіння українською мовою.

У квітні 1919 р. у м. Києві була створена друга ВПЦР, що стала вищим органом із заснування українських православних парафій та керівництва ними. Головою Ради обрали М. Мороза, секретарем – І. Тарасенка, а заступником голови – В. Липківського [56, с. 92–93]. Знову відкриваються національно зорієнтовані парафії. Однак, розвиток церкви був обмежений відсутністю власного єпископату (і, відповідно, недостатньою кількістю священиків). Незважаючи на нестабільну політичну ситуацію в Україні та Росії, ВПЦР все ж шукала підтримки від архієреїв. Українські проавтокефальні рухи мали своїх прихильників серед архієреїв [23, с. 41].

На засіданні ВПЦР, що відбулося 5 травня 1920 р., було проголошено автокефалію Української Православної Церкви. Учасники церковного собору Київщини вибрали архієпископа Парфенія Левицького на посаду митрополита Київського одногосно. Однак, під тиском представників РПЦ Парфеній відмовився взяти на себе обов'язки митрополита [20, с. 4]. ВПЦР намагалася вирішити проблему з набуттям канонічного єпископату для УАПЦ упродовж 1919–1921 рр., але безрезультатно.

Антонін (Грановський), який проживав на спокої в Москві, владики Парфеній та Агапіт залишалися, попри їх політичну невизначеність чи немічність, одним з останніх варіантів отримання традиційного для Православ'я єпископського освячення. Була спроба отримати хіротонію і в грузинського католикоса. Однак делегація на Кавказ через військові дії змогла добратися тільки до Харкова. Врешті-решт під тиском керівництва РПЦ усі єпископи на території України припинили будь-які зносини з ВПЦР.

Таким чином, упродовж періоду з 1917 по 1921 роки виникло ряд передумов, завдяки яким стало можливим офіційне проголошення УАПЦ. Суспільні перетворення з початком Української революції сприяли підвищенню національної свідомості широких верств українського населення, включаючи церковних діячів. Політика урядів України під час революції та окупаційна політика більшовиків створили основу для самостійного розвитку православної церкви в Україні.

2.2. Утворення Української автокефальної православної церкви

Основним завданням ВПЦР була організація Всеукраїнського Собору УАПЦ. Щоб провести вибори делегатів на майбутній Собор, рекомендувалося в кожній волості знайти відповідних кандидатів та сформувати організаційні групи «зі свідомих елементів», які б максимально інформували народ про український церковно-визвольний рух та мету Всеукраїнського собору. На повітових передсоборних зібраннях представники парафій повинні були обрати

шість делегатів до Собору, при цьому наголошувалося, що серед обраних повинно бути принаймні чотири миряни та не більше двох духовних осіб.

25 серпня 1921 р. відбулося засідання передсоборної наради, у якій взяли участь М. Мороз, В. Липківський та ін. Було затверджено перелік доповідей на Соборі і визначено доповідачів. Голова ВПЦР М. Мороз був призначений виголошувати вступне слово, а В. Липківському доручено центральні доповіді, що стосувалися взаємовідносин між Українською Церквою та іншими православними церквами (автокефалія) та внутрішнього устрою Церкви (соборноправність) [9, с. 41].

ВПЦР, підготовляючи українських громадян до Всеукраїнського собору, виконувала ряд заходів. Вона розсилала інформацію про програми собору та закликала до обрання повного складу делегатів з усіх парафій України. Діяльність ВПЦР та її посланців привертала увагу православного населення у всіх губерніях України, хоча рівень активності національного церковного руху в різних регіонах був різним. Софійський собор у Києві став центром цього руху, з його настоятелем, о. Василем Липківським, відігравала провідну роль в українізації багатьох парафій Київського повіту. У рамках своїх обов'язків благовісника ВПЦР він організовував українське церковне життя.

Незважаючи на тяжкий голодний рік і складне залізничне сполучення з Києвом, Собор, що відбувся 14 жовтня, зібрав більше 400 делегатів з різних регіонів України. Значна кількість делегатів прибула з Поділля, Чернігівщини, Полтавщини та Волині. Також були присутні делегати з Одеси, Слобожанщини, а навіть з Кубані.

Після вирішення усіх організаційних питань, 14 жовтня 1921 р. у храмі св. Софії в Києві стартував Перший всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ. Протягом 14–30 жовтня на Соборі представники священства та віряни автокефальної церкви прийняли декларацію з догматичних та канонічних засад церкви, а також визначили її організаційну структуру та утворили церковну ієрархію. Окремими обраними посадовими особами загальноцерковного з'їзду стали протоієрей В. Липківський як почесний голова,

М. Мороз – голова, а також В. Чехівський, К. Бей, Г. Вовкушівський та Й. Цимбаленко як заступники Голови [56, с. 95].

У відповідності до наказу Всеукраїнської православної церковної ради про проведення Всеукраїнського православного церковного собору, його основною метою було «остаточно утворити і зміцнити новий устрій православної автокефальної всенародно-соборної Церкви» [10, с. 515]. Усі ухвали собору були закріплені в документі під назвою «Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14–30 жовтня н. с. 1921 р.», який був опублікований і поширювався Церковною радою серед автокефальних парафій [20, с. 61]. У документі розкривалася сутність і подавався механізм реалізації основних засад діяльності УАПЦ.

У затверджених канонах Першого всеукраїнського православного церковного собору, що відбувся після проголошення автокефалії ВПЦР 5 травня 1920 р., було підтверджено: українська православна церква є самостійною інституцією, яка не підлегла жодному духовному уряду інших православних церков та сама керує своїм церковним життям під проводом Святого Духа [4, с. 6]. Крім того, в «Діяннях...» було встановлено, що УАПЦ має аполітичний характер і визнавалося неприпустимим злиття церковного життя з державним [4, с. 8].

Собор, відкритий 14 жовтня 1921 р., зосереджувався на двох основних темах. Перша тема стосувалася проголошення УАПЦ, а друга – створення єпископату, що був дуже важливий для повноцінного функціонування Церкви. Спочатку було прийнято рішення звернутися до київського екзарха Михаїла (Єрмакова) з проханням про висвячення українського єпископа, проте відповідь була різко негативна [10, с. 39–40].

Після тривалих дискусій на соборі було прийнято рішення про рукоположення єпископа в «александрійський спосіб». Під цим терміном мається на увазі єпископська хіротонія, що здійснювалася пресвітерами і мирянами. Щодо оцінки її правомірності, варто відзначити, що ця проблема не була новою ні для церковних каноністів, ні для церковних істориків на початку

XX ст., які задовго до подій навколо УАПЦ Першої формації вивчали це питання. Дослідник церковної історії В. Болотов вважає, що пресвітер в Александрійській церкві був як єпископ, тоді як професор А. Спаський стверджує, що пресвітери все ж таки рукопокладали єпископа. Проте останні мали розширені повноваження, такі як проведення суду, тлумачення Священного Писання та ін. [36, с. 236].

23 жовтня 1921 р. у Софіївському соборі Києва після тривалої спільної молитви в присутності численної кількості вірян, священників, поклавши руки один на одного, рукопоклали Василя Липківського на єпископа (за іншими джерелами, В. Липківського було рукоположено пресвітерами, вірними і мошами (рукою) митрополита Київського Макарія). Другу хіротонію (24 жовтня того ж року) єпископа Нестора (Шараївського) новий єпископ здійснив разом із Собором. До закриття Собору (30 жовтня) рукопоклали ще 12 єпископів, а ще п'ять – невдовзі після закінчення Собору. Отже, Церква одержала ієрархію з 17 єпископів [38, с. 141].

Невідповідність традиційному ритуалу хіротоній біскупів стала причиною відпливу певної кількості вірян під час автокефального Собору. Крім цього, рішення, прийняті на Першому всеукраїнському соборі, також мають двозначне значення з точки зору православної традиції. Тоді як неканонічна хіротонія може бути пояснена примусовим кроком, інші резолюції Собору, такі як розширення його юрисдикції, еклезіологія та шлюб (дозволення повторного шлюбу для священників), відкрито порушували межі церковних канонів.

Митрополит В. Липківський отримав почесне місце в національному пантеоні, а його ім'я тепер включено до підручників з історії, поряд з іменами інших видатних діячів українського визвольного руху. Українці все більше сприймають його як одного з найвидатніших постатей національного руху, що боровся за оновлення Української Церкви у XX столітті. Суспільство розуміє, що завдяки діям В. Липківського та його сподвижників на початку минулого століття українці зробили спробу визволитися від духовного впливу

московського православ'я, створивши на демократичних принципах власну церковну організацію – УАПЦ.

Утворення церковної ієрархії УАПЦ було особливим через той спосіб, яким відбулася хіротонія. Вона мала місце 23 жовтня 1921 р. у Софії Київській. Церковні ієрархи були висвячені безпосередньо членами Собору, без участі єпископів, з використанням рукопокладення всіма пресвітерами (священниками) [20, с. 56].

Собор затвердив організаційну структуру Церкви. Згідно з «Діяннями ...», Українська автокефальна православна церква розглядалася як самостійне братерське об'єднання вірних, які збиралися в приходах для задоволення своїх релігійних потреб. Українська православна парафія могла формуватися мінімум з двадцяти осіб. Парафії створювали волосні на рівні округу або єпархії за умови наявності принаймні трьох автокефальних громад. Крім того, декілька приходів в одному місті могли створити міське церковне об'єднання (загальноміську церкву). Волосні та міські церковні об'єднання формували повітові або єпархіальні церковні об'єднання за згодою та затвердженням ВПЦР [4, с. 12–13, 16–17].

Перехід від «єпископсько-самодержавного» устрою церкви до «церковно–соборноправного» був закріплений собором. Цей перехід означав більше автономії для парафій і більш широкі повноваження для мирян у керуванні своєю парафією. Згідно з «Діяннями...», управління внутрішньоцерковним життям здійснювалося через кілька організацій, включаючи Всеукраїнський православний церковний собор, Всеукраїнську православну церковну раду та зібрання й ради на різних рівнях (повітові, волосні, парафіяльні). Всеукраїнський собор мав найвищу владу і був головним керівним органом УАПЦ, а ВПЦР – найвищим керівним органом Церкви [4, с. 18–20].

У «Діяннях ...» значна увага була приділена українізації та реформуванню внутрішньоцерковного життя. Згідно з цим документом, українізація богослужінь передбачала використання «живої української мови

народу» та максимальне поширення українською мовою релігійної літератури. Крім того, було встановлено, що нешанобливе ставлення до національної мови може бути приводом для виключення з церковної спільноти [4, с. 10].

Окремий розділ рішень собору УАПЦ був присвячений удосконаленню богослужіння. Удосконалення релігійної практики автокефальних громад включало використання нових церковних творів під час служби, посилення вимог до якості читання та співу. Під час богослужінь було рекомендовано включити до певної форми згадку про Україну, керівні органи автокефальної церкви та українську православну ієрархію [4, с. 11–12].

Учасники Собору прийняли рішення про необхідність відродження українського церковного мистецтва разом із відновленням українського православ'я. Це включає тісний зв'язок з народною музикою та традиційними українськими хоровими співами. Для цього було покладено на ВПЦР завдання збагатити церковно-співочий матеріал. Це передбачало пошук музично-пісенних творів у церковних архівах, запис старовинних релігійних співів від дяків, священників та старих співаків, науково-художню обробку зібраної інформації та створення українського обіходу – книги щоденних церковних співів. Також планується використання найкращих творів композиторів інших православних церков в автокефальних відправах. ВПЦР також мала за мету навчання диригентів та дяків постійно, а також популяризацію та організацію загальних співів у церкві [4, с. 30].

У канонах Собору містилася також рекомендація будувати церкви тільки в «предковічному українському стилі». Важливим вважалося і покладене на ВПЦР доручення збирати приклади давніх обрядів і звичаїв національної церкви з метою збереження та використання їх у релігійній практиці УАПЦ [4, с. 30–31].

Водночас на Соборі розглядали питання, пов'язані з освітньою роботою українських релігійних громад. В обов'язки автокефальних парафій входило навчання майбутніх священників церковного читання й співу, а також створення груп проповідників для поширення святої Євангелії [4, с. 9].

Найперспективніших кандидатів відправляли для отримання додаткових знань і навичок в місця, де церковне життя було краще розвинуте. Для підготовки нових церковних кадрів Собор зобов'язав єпископів, священників, проповідників та видатних співаків організувати в парафіях «братства учнів» для навчання [4, с. 9]. Згідно з канонами УАПЦ, наявність належної «шкільної або позашкільної освіти» [4, с. 14] була однією з необхідних вимог для отримання священства в українській церкві.

Отже, Перший всеукраїнський православний церковний собор мав величезне значення для становлення УАПЦ. Резолюціями собору були встановлені основи внутрішньоцерковного життя, затверджена автокефалія української православної церкви та її незалежність від держави. Також була ухвалена нова церковна організація на основі соборноправних принципів, запровадження українізації і реформування релігійної обрядовості, а також окреслені подальші шляхи розвитку національної церкви.

2.3. Структуризація та діяльність УАПЦ у міжсоборний період 1921–1927 рр.

Після I ВПЦС релігійні громади та керівні органи церкви почали працювати з метою втілення прийнятих на соборі канонів та рішень. Уповноваженою найвищою організацією церковного управління була Всеукраїнська православна церковна рада, що знаходилася в Києві. Вона була відповідальна за управління всіма аспектами внутрішньоцерковного життя. У жовтні 1921 р. ВПЦР утворила нову президію, до складу якої увійшли ті ж самі особи: М. Мороз залишився головою, а І. Тарасенко – секретарем. Митрополит В. Липківський був обраний почесним головою ВПЦР, але через його постійні подорожі в Церковній раді замість нього працював Н. Шараївський [20, с. 109–110].

Для забезпечення більш ефективної роботи у складі ВПЦР було створено кілька підрозділів: адміністративний, благовісницький, інформаційний, перекладовий та господарчий. Адміністративний відділ, під керівництвом М.

Мороза, відповідав за управління автокефальними громадами та організацію нових парафій УАПЦ, а також представляв церкву у відносинах з державними органами. Завдання благовісницького відділу під керівництвом В. Чехівського полягало в поширенні церковно-національного свідомості серед українського народу та підготовці благовісників і автокефальних священиків [20, с. 110–111]. Метою інформаційного відділу, під керівництвом І. Тарасенка, було надання інформації українським православним громадам про діяльність церкви, розповсюдження офіційних церковних документів (обіжники, ухвали тощо) [20, с. 112]. Н. Шараївський очолював перекладний відділ ВПЦР, що займався перекладом релігійної літератури на українську мову, в той час як господарський відділ забезпечував матеріально-фінансову діяльність церкви [20, с. 113–114]. Упродовж 1920-х років у ВПЦР діяли й інші секції згідно з документами УАПЦ: церковних співів, науково-богослужбовий відділ, церковно-мистецький відділ, діяв церковно-просвітній (у другій половині 1920-х рр. – видавничо-освітній) відділ, що займався організацією богословських курсів та освітнього процесу в УАПЦ [88, с. 72] тощо.

Президія ВПЦР була важливим підрозділом у структурі церковного життя. У статуті УАПЦ 1921 року не було згадок про президію як самостійний елемент. Фактично, президія почала функціонувати ще до організаційного оформлення Церкви, і впродовж 1920-х років вона повністю замінила Малу раду. Це призвело до потреби внести відповідні зміни до офіційних документів Церкви [44, с. 237]. Згідно зі Статутом УАПЦ, президія мала статус постійного органу, відповідального за керівництво та регулювання питань, що стосуються релігійних потреб членів громад УАПЦ. Однією з основних функцій президії було призначення та організація Всеукраїнських соборів, Великих і Малих зборів. Вона також забезпечувала церкву книгами та предметами для богослужбового культу та виконувала інші завдання [7, с. 623].

У 1924 р. склад ВПЦР обновили: головою ради став В. Потієнко, заступниками – О. Ярещенко та М. Хомичевський, а секретарем – П. Гордовський [20, с. 130–131]. На момент закриття цього складу Церковної ради

у 1926 р., до президії ВПЦР входили такі особи: В. Липківський (почесний голова), Н. Шараївський (заступник голови), В. Потієнко (голова ВПЦР), архієпископ О. Ярещенко та М. Хомичевський (заступники голови), П. Антипчук (скарбник), П. Гордовський (секретар). Члени ради включали Д. Ходзицького, К. Терещенка, Г. Вовкушівського, О. Андрієва [61, с. 20].

Статут і Наказ Церковним Радам УАПЦ залишали без змін головну роль ВПЦР. Відповідно до Статуту, ВПЦР виступала постійним органом керівництва в період між соборами, а Наказ передбачав її постійним представництвом «з боку церковних об'єднань всієї УАПЦ для постійного організування життя всієї церкви та задоволення всіх її потреб, для надання допомоги всім церквам і церковним радам в їхній роботі з об'єднання та координації» [25, с. 39].

ВПЦР було створено у березні 1919 р. як орган управління Всеукраїнською спілкою парафій, і його склад складала священники та миряни. На той момент цей орган не включав жодного єпископа, що з канонічної точки зору може здатися неправильним навіть для тимчасового вищого управління, створеного в особливих обставинах, коли єпископат загалом не підтримав український автокефальний рух. Згідно з положеннями 1921 року, до складу ВПЦР входили митрополит, єпископи, а також особи, які були обрані на тривалий термін з парафій–фундаторів УАПЦ, міських і повітових зібрань.

Зміни в устрої державної адміністративно-територіальної структури, що припинили існування управління на рівні губерній та повітів та замінили його на районне та окружне, також мали вплив на організацію вищого органу УАПЦ. Щодо так званих Великих зборів, то у вищезазначеному складі члени ВПЦР брали в них участь. Великі збори скликалися двічі на рік: Микільські (у травні) і Покровські (в жовтні). Канони 1921 р. чітко називали дати скликання зборів: 14 жовтня і 22 травня. Статут 1926 року наблизився до цих дат, зазначивши «близько 22 травня і 14 жовтня» [14, с. 5], а Наказ 1927 р. – ще більш реалістично: «після Покрови і після літнього Миколи» [25, с. 41]. Термін скликання Великих зборів відображав розуміння керівництва Церкви

складностей, пов'язаних з дотриманням попередньо визначених дат. Ймовірно, це розуміння було спричинено не лише сучасними викликами більш динамічного життя в містах та індустріальному суспільстві, але й розташуванням церковно-адміністративного центру в Києві, що був одним з найсильніших осередків модернізації в Україні. Політичні загрози, спричинені радянським режимом, також створювали перешкоди для церковних організацій у забезпеченні релігійного життя своїх прихожан, порушували його систематичність та передбачуваність [10, с. 41–42].

Керівництво УАПЦ залишалося віддане європейським демократичним принципам, які протягом перших десятиліть ХХ століття отримали широке суспільне визнання і були закріплені в Україні завдяки національно-демократичній революції 1917 року. Покровські збори, що проводилися щороку, відзначалися потужною силою вікових християнських традицій, які були переплетені з усталеним ритмом селянського господарського життя. Календарний цикл сільськогосподарських робіт продовжував визначати характер календарного циклу релігійного життя. У цій традиційності відбивався широкий соціальний ґрунт, пов'язаний з українським автокефальним рухом, його зв'язок із селянським середовищем, опора на релігійну психологію, релігійні уявлення та традиції цього соціального стару.

Статут більш детально визначав компетенції Великих зборів. Вони розглядали питання, пов'язані з роботою Малої Ради, президії ВПЦР і місцевих церковних органів, аналізували звіти президії, приймали рішення і встановлювали правила для всеукраїнських і місцевих церковних органів з питань керівництва церковним життям. Також вони розглядали й інші питання, які стосувалися Всеукраїнського об'єднання релігійних громад УАПЦ [14, с. 5–6]. Великі збори мали можливість повторного розгляду рішень, прийнятих президією або Малими зборами, якщо Великими зборам надходив відповідний запит.

Що стосується Малої ради, то її обирали зі свого складу члени ВПЦР для проведення поточної управлінської роботи, виконання соборних постанов та

рішень Великих зборів на Покровських зборах терміном на один рік. Розподіл обов'язків між членами ради здійснювався самою Малою радою. Вона проводила свою роботу через проведення щомісячних засідань. Крім того, передбачалися регулярні засідання для менш важливих, але невідкладних справ. Керівництво Малою радою складалося з тих же осіб, які були учасниками Великих зборів і формували президію Малої ради. Почесним головою цієї ради був митрополит.

Малі збори отримали повноваження слухати звіти президії ВПЦР, видавати їй вказівки, а також контролювати роботу національних і регіональних церковних органів. Згідно зі Статутом, цей колегіальний орган отримав значну владу. Згідно з пунктом 15 Статуту, в разі, якщо члени президії, суду або ревізійної комісії залишали свої посади і було неможливо скликати Великі Збори для заповнення вакансій у Всеукраїнських церковних органах, відповідні Малі Збори мали обирати нових членів. Це передбачалося затвердити на найближчих Великих Зборах [14, с. 7].

Ймовірно, такі повноваження були пов'язані з ускладненням організаційної діяльності Церкви в 20-х роках ХХ ст., що призводило до припинення діяльності вищих структур УАПЦ. Це положення залишалось незмінним після наказу митрополита Василя Липківського, що підтверджує зростання впливу саме цієї структури УАПЦ. Цей орган поступово перетворюється на Пленум Всеукраїнської Церковної Ради Української Православної Церкви, що пізніше з'явиться на місці УАПЦ в 1930 р. Завдяки своїй невеликій чисельності, але водночас представництву на всій території України, Мала рада УАПЦ стала найбільш оперативним та ефективним механізмом вирішення актуальних проблем у зв'язку з тим, що власті не давали дозвіл на зібрання Великих Зборів.

Щодо президії ВПЦР, то вона була важливим структурним підрозділом, що мав значні повноваження в церковній політиці. Згодом президія повністю замінила Малі збори. Значимість президії стала очевидною, що викликало необхідність внести відповідні зміни у Статут. Згідно Статуту УАПЦ, Президія

була постійним керівним органом для врегулювання справ із задоволенням релігійних потреб членів релігійних громад, що входили до складу Всеукраїнського об'єднання релігійних громад УАПЦ (пункт 19) [10, с. 7]. Планувалося, що президія ВПЦР у виняткових ситуаціях та в разі негайної потреби приймала важливі рішення, представляючи їх на розгляд Малих і Великих зборів. Ці повноваження та форми роботи президії підтверджують ключову роль цього органу управління УАПЦ, з відома і за сприянням митрополита Василя Липківського. За його задумом, президія ВПЦР мала бути обізнаною у справах та роботі всіх церков та їх рад, збирати статистичні, фінансові та інші дані про життя УАПЦ, планувати її розвиток та ідеологію тощо [38, с. 45].

Аналізуючи організаційну структуру та розвиток вищої влади УАПЦ, репрезентованої практикою ВПЦР, можна констатувати значні відхилення від православної традиції. Одночасно, ця модель управління ґрунтувалася на принципах соціальної справедливості, народоправства та демократизму, що були адаптовані до потреб того часу в умовах тодішньої радянської дійсності 1920-х рр. По суті, ідеологія УАПЦ поєднувала ранньохристиянські принципи створення церкви та сучасні форми політичної влади. Вона використовувала сильний вплив традиційної селянської релігійності, але також сучасні ресурси, які були представлені в міських органах управління. Структура вищих органів влади УАПЦ поступово змінювалася, що відображало секулярні впливи суспільного життя.

Реакція духовенства та вірян на рішення Першого всеукраїнського православного церковного собору та діяльність ВПЦР, яку очолювала ця церковна структура, була різноманітною. Зокрема, В. Липківський зазначав, що Собор викликав ворожість з боку єпископату, що належав до Тихонівського патріархату. Це сталося через введення української мови в церкві, проголошення автокефалії та формування українського єпископату, позбавленого підтримки з боку єпископського рукопокладення [20, с. 64]. Духовенство РПЦ, в основному, виразило негативне ставлення до створення

незалежної української церкви. Також, представники чорного духовенства виявили неприхильність до української православної церкви у зв'язку з рішенням щодо реформування чернечого життя [20, с. 66]. Однак у духовенства РПЦ також були представники, які свідомо приєднувалися до УАПЦ та переходили до української церкви – К. Малюшкевич, М. Борецький, М. Карабіневич, М. Ширяй, П. Протопопов, А. Юнаков, А. Гриневич та ін. [20, с. 66–67].

Водночас українська національно свідомо громада позитивно ставилася до формування української церковної ієрархії та прийнятих на Соборі 1921 р. канонів. Відповідно до праці В. Липківського «Відродження церкви в Україні. 1917–1930», національно свідомо інтелігенція Києва високо оцінила створення і діяльність УАПЦ, а Софійський Собор здобув підтримку серед українських інтелектуальних кіл [20, с. 68]. До Києва почали масово приїжджати люди з регіонів з метою «послухати українську службу, побачити нову ієрархію своєї народної церкви», а також майбутні священнослужителі в українській православній церкві [20, с. 69].

З початку 1920-х рр. відбулося зростання кількості українських православних громад. Станом на 1923 р. вже була 991 парафія УАПЦ [55, с. 85]. Замість терміну «церковно-територіальний поділ на повіти», що був встановлений Першим всеукраїнським православним церковним собором, поширення отримало поняття «церковна округа». Згідно з протоколом зборів ВПЦР з 25 по 30 травня 1924 р., станом на 1924 рік УАПЦ складалася з 23 церковних округів та 1080 парафій [8, с. 904]. За підрахунками українського дослідника В. Пащенка, на середину 1920-х рр. в Україні існувало в районі 1250–1300 автокефальних парафій [54, с. 85]. Водночас згідно з даними Н. Полонської-Василенко, на той момент було засновано більше 2000 парафій, а також було рукоположено 1657 священників [59, с. 98]. Загалом, статистичні дані про УАПЦ є дуже суперечливими через те, що вони були підготовлені або самою Церквою, або державними структурами на радянській Україні, що діяли залежно від обставин. Однак, при уважному узагальнюючому аналізі можна

стверджувати, що на початку 1924 р. УАПЦ налічувала близько 30 єпископів, 1500 священників і дияконів, що працювали в 1100 парафіях [8, с. 90].

Дослідники також надають різну інформацію про кількість парафіян УАПЦ. За приблизними оцінками, кількість дорослих віруючих становила від 1,5 до 2 мільйонів осіб. Загалом, УАПЦ займала третє місце за кількістю парафій в Україні, після Тихонівської та Обновленської церков, що свідчить про широку підтримку своїм населенням [89, с. 76]. За словами В. Липківського, Київ був лідером національної церковної справи, залишаючись «предковичним центром української церкви». Життя української церкви на цій території «повністю переповнювало його джерело», що значно зменшувало популярність РПЦ серед вірян [20, с. 73, 76].

Таким чином, відродження Церкви, що має свої національні принципи, власний єпископат і використовує українську мову під час богослужінь, в досліджуваний період викликало великий ентузіазм серед українських православних по всій країні. Цей ентузіазм перетворився на українізацію церковних інституцій та збільшення числа духовенства. У зростанні числа прихожан нової церкви можна побачити той факт, що УАПЦ відповідала не лише релігійним потребам, але й давала можливість втілити національні амбіції, наскільки це було можливо під радянською владою в умовах «українізації».

2.4. Служіння для свого народу. Націоналістичний аспект діяльності УАПЦ

У порівнянні з сучасною ситуацією в Україні, де більшість суспільства є секуляризованою, у 20-ті роки минулого століття Православна церква суттєво впливала на свідомість українського суспільства. Українська автокефальна православна церква, що з'явилася у 1921 р. на основі національних принципів, стала важливим чинником у відродженні національної свідомості українського народу, хоча це тривало, на жаль, протягом досить короткого періоду часу.

Одним з ефективних способів знищення «російськості» в національних республіках Радянського Союзу, заснованого в 1922 р., стала політика «коренізації», проголошена в 1923 р. Навіть якщо інтернаціоналістська доктрина більшовиків не допускала жодного націоналізму, з тактичних міркувань нова влада тимчасово допускала місцеві культурні націоналізми (не політичні) в діяльність, хоча більшовики офіційно протистояли будь-яким націоналістичним проявам. УАПЦ відразу заявила про себе як національний інтерес. Крім боротьби з Російською православною церквою, УАПЦ посприяла формуванню національної самосвідомості серед українських вірян. Дослідники історії УАПЦ на основі історичних джерел розглядають формування та діяльність Церкви як частину національно-визвольного руху періоду державного відродження України. Громадський і церковний діяч того часу, теоретик української церковної автокефалії О. Лотоцький у своїх творах, що були видані під час еміграції, демонстрував і раціонально обґрунтовував згаданий вище взаємозв'язок [23].

У свою чергу, І. Власовський, видатний історик української церкви, аналогічно поглядам О. Лотоцького, висловлював свою думку щодо взаємозв'язку українського національного та церковного рухів [38]. А. Зінченко, історик УАПЦ, наголошував, що заснування нової церкви було наслідком церковного руху, що був частиною боротьби за визволення українського народу. Більше того, воно стало важливим фактором у національному відродженні [43]. Ідеологи, провідники та ієрархи УАПЦ включали в свої офіційні документи розуміння того, що діяльність Церкви відбувалася в рамках національно-визвольного руху. У своїй доповіді «Внутрішній устрій церкви», яку о. Василь Липківський виголосив на першому ВПЦС 20 жовтня 1921 р., було зазначено зв'язок між «церковно-визвольним та національно-визвольним рухами». Він прямо сказав: «... з тих пір, як український нарід себе пам'ятає, [він] боровся за свої права державні і церковні. Якщо ми глянемо на історію українського народу, то побачимо, що наш нарід переважно боровся за церковні права і на цих правах намагався

здобувати права державні» [10, с. 176–180]. Один з представників світської інтелігенції І. Павелко, який підтримував УАПЦ, розглядав діяльність цієї Церкви з національно-політичного погляду. Згідно з його висновком, під проводом УАПЦ стався не лише розвиток церковних справ, але й «національно-політична емансипація». І. Павелко вважав, що після поразки української національної революції 1917–1921 рр. УАПЦ взяла на себе роль «національно-політичного чинника». «Рух УАПЦ» у 20-х роках ХХ століття набрав всенационального політичного характеру, а його лідери очолили національний рух та активно протистояли політичній і державній силі інших народів. За переконаннями І. Павелка, УАПЦ та її храми були не тільки місцями релігійного єднання з Богом, але й осередками політичного та національного єднання українців поміж собою. На його думку, «національна молитва і приналежність до УАПЦ стали фактором політичної організації проти руйнівної більшовицької сили» [52, с. 82–83].

Противники УАПЦ, зокрема, представники єпископату РПЦ, свідчили про її національний характер, що нібито суперечило загальнохристиянським, православним цінностям. Щодо зібрання 1-го ВПЦС, то митрополит Михаїл (Єрмаков), тодішній екзарх московського патріархату в Україні, висловився так: «Там зібралася партія націоналістів, яка пропагує свої національні ідеї» [43, с. 209]. Використовуючи свідчення різних українських діячів, які мали змогу спілкуватися з російським єпископатом, В. Потієнко наводить загальну думку цих діячів щодо автокефалії, яка зводилася до того, що «від самого початку до кінця автокефалія є націоналістичною вигадкою» [8, с. 103].

Національні за змістом були і відозви ВПЦР, промови, проповіді тощо видатних діячів автокефалії. Архітектор П. Костирко, який присутній був у Софійському соборі Києва в 1921 р. під час проповідей провідних автокефалістів, свідчив про те, що «виголошувалися такі націоналістичні українські (ідеї. – *І. Д.*), що аж страшно» [8, с. 99]. Такими вони були в перші роки після створення УАПЦ, але десь із середини першої половини 1920-х рр. виразна національна фразеологія починає зникати.

Велике значення в цьому аспекті мав виступи та проповіді першоієрарха УАПЦ, митрополита Василя Липківського. Він вкладав багато зусиль у свої проповіді та, наскільки йому дозволяли владні органи, подорожував по всій Україні, сприяючи національному самоусвідомленню серед прихильників та вірних УАПЦ. За свідченням В. Потієнка, митрополит В. Липківський, особливо на початку своєї діяльності, завершував свої проповіді «патріотично-українськими висновками». У 1921 р. його проповіді були особливо проникнуті націоналізмом [8, с. 102–103]. Так, в одній із промов владика Василь розповідає про церковні способи, які можуть визволити українців «від темряви». Він основним чином мав на увазі більшовицький режим. В. Липківський вважав, що об'єднання українського народу в автокефальній православній церкві, молитва, піст і релігійний спосіб життя можуть звільнити українців від залежності від іншої влади. Митрополит підкреслює, що наш народ терпить страждання через те, що він все ще перебуває під владою чужих держав і страждає від утисків «від князів темряви цього світу» [22, с. 187].

Низку проповідей В. Липківського відзначає національно-визвольний контекст, що виявляється навіть у їх назвах: «Помолимося за тих, що за волю й віру рідного краю життя своє поклали», «Страшний суд і український нарід», «Смерть і відродження українського народу», «Страждання Матері Божої під хрестом і страждання Матері України», «Страдне життя св. Варвари нагадує сумну долю українського народу», «Рідна мова – шлях до Бога», «Рідна мова в церкві» та ін. Такі митрополичі промови, а також виступи інших українських церковних лідерів, зокрема В. Чехівського, об'єктивно сприяли процесам українізації населення, відмиванню дореволюційних ідеологічних концепцій, пов'язаних з великоросійським шовінізмом. Тисячі людей, особливо на селі, збиралися на цих проповідях митрополита. Згідно з автокефальним протоієреєм Демидом Бурком, тисячі українців в духовному відношенні проявили прозріння та почали розвиватися в релігійному та національному плані [17, с. 237].

Проповіді В. Липківського справді мали значний вплив на формування національної свідомості українців, виступали як потужний фактор національної

консолідації. Агенти Державного політичного управління (ДПУ) – відомство державної безпеки при НКВС – у своїх донесеннях керівництву, описували митрополита В. Липківського як «фанатичного пропагандиста українізації» [42, с. 231]. Атеїстичний більшовицький режим спочатку в умовах політики «українізації» не проявляв інтересу до УАПЦ, як і до інших релігійних організацій. Особливо важливим було, що УАПЦ як, по суті, національна церква для українців мала значний вплив на населення та сприяла формуванню української національної самосвідомості. Це потенційно створювало підґрунтя для «політичного сепаратизму» в розумінні компартійних чиновників [31, с. 61–62].

Від самого початку створення УАПЦ комуністичне партійне керівництво та його репресивний апарат, пропагандисти, не мали сумнівів у її «націоналістичному» характері. Силові структури більшовицького режиму визнавали УАПЦ як «основний націоналістичний центр» і вважали керівників Церкви «таємними пропагандистами українського сепаратизму», які «поширюють різні ворожі ідеї українського націоналізму, несумісні з радянською владою» [8, с. 425]. Головною причиною участі представників духовно-культурної еліти суспільства в діяльності УАПЦ було їх переконання в національному значенні та впливі, який ця церква може мати на формування національної свідомості українців. Так, Микола Чехівський, що був автокефальним протоієреєм, братом одного з головних керівників, теоретиків і практиків УАПЦ – Володимира Чехівського, розповів на процесі СВУ, чому він обрав служіння священником саме в УАПЦ. Він зазначив, що це було зроблено ним з метою служити своєму народові та піднести його національну самосвідомість, а також висловив надію, що навіть якщо не вони, то їх діти і внуки побачать вільну і незалежну Україну [32, с. 144–145].

Контекст відповіді дозволяє зрозуміти, що це була точка зору всієї духовної інтелігенції, яка приєдналася до УАПЦ або долучилася до її роботи в той чи інший спосіб. УАПЦ здобула популярність серед патріотично налаштованих українців, сприяючи національному відродженню та розвитку

національно-політичної самосвідомості. Це не означає, що всі підтримували УАПЦ з суто церковно-православних міркувань. Багато українських діячів, включаючи академіка М. Грушевського, підтримували УАПЦ з національно-патріотичних міркувань. Сам М. Грушевський досліджував українське православ'я та його роль у національному відродженні. Спочатку він не був оптимістичним щодо участі Української православної церкви в релігійно-моральному та державно-політичному відродженні українського народу. Так, в одному зі своїх листів, написаних на початку 1920-х рр., коли він ще перебував на еміграції, М. Грушевський висловився критично щодо православної церкви в Україні, навіть якщо вона українізувалася: «Я не покладаю надії на православну церкву» [39, с. 521–544]. Учений мав думку, що процес українізації церкви в Україні є поверхневим.

Погляд М. Грушевського на роль УАПЦ змінювався поступово під впливом його двоюрідного брата Марка Грушевського, з яким він спілкувався через листування. Марко Грушевський – відомий український культурний діяч і науковець (етнограф), активний учасник руху за автокефалію Православної церкви в Україні. У 1921 р. він став єпископом нової церкви, що, разом з подальшою діяльністю митрополита В. Липківського та інших провідних членів УАПЦ, вплинули на зміну погляду М. Грушевського. Вже у 1923 р. він вважав, що «майбутнє в Україні належить УАПЦ». На думку М. Грушевського, УАПЦ здійснювала свою діяльність відповідно до національних потреб українського народу. Після повернення до України, вчений підтримував зв'язки з керівництвом Церкви, включаючи його запрошення в якості почесного гостя на засідання II-го ВЦПС [39, с. 537].

Академік А. Кримський, видатний український вчений-сходознавець, історик і філолог, знавець багатьох мов, також активно сприяв діяльності УАПЦ. Він був секретарем ВУАН і директором академічного Інституту української мови протягом 1920-х років. Згідно з твердженням В. Потієнка, до 1-го собору УАПЦ А. Кримський був членом двох Перекладових комісій – однієї при екзархові та іншої – при ВЦПР [8, с. 113–114]. Під час заходу, який

відбувся на 1-му соборі 1921 року, в якості почесного гостя був запрошений вчений. Він виступив на засіданні в першій половині дня 17 жовтня 1921 р., де поділився своїми враженнями від спілкування з російським єпископатом в Україні, зокрема з екзархом Михаїлом Єрмаковим. Академік зауважив, що російські єпископи не приймають українську автокефалію й не висвячують для неї єпископів [10, с. 87–89]. Цей виступ А. Кримського послужив одним із аргументів для переконання делегатів собору в необхідності соборної висвяти українського єпископа. Після цього А. Кримський продовжив співпрацювати з УАПЦ у подальші роки.

Один із видатних представників української науки, академік С. Єфремов аналогічно висловлював свою підтримку діяльності УАПЦ. Він був запрошений як почесний гість на перший собор УАПЦ [10, с. 405]. У своєму «Щоденнику» С. Єфремов часто згадує події, пов'язані з УАПЦ, описує провідних діячів цієї організації, що свідчить про його знання справ УАПЦ та знайомство з її лідерами. Серед інших учасників ВУАН, які брали участь у діяльності УАПЦ, варто відзначити видатного вченого і педагога Володимира Дурдуківського та професора Федора Станішевського. Брат Володимира, Олександр Дурдуківський, був протодіяконом Софійського собору.

Науковці та викладачі вузів Києва та України активно брали участь у роботі 1-го собору УАПЦ та наступній українізаційній роботі Церкви. Відомий історик та археолог, професор Київського університету В. Данилевич був делегатом, який кілька разів виступав на 1-му соборі. Він також підтримував ідею соборної висвяти єпископа для автокефальної церкви. Делегатом 1-го собору був також відомий український музейник, етнограф і мистецтвознавець професор Д. Щербаківський. У 1921 р. він був державним службовцем та членом комісії, що досліджувала Софійський собор, а також входив до постійної комісії ВУАН щодо складання біографічного словника діячів України. На соборному засіданні 25 жовтня 1921 р. цей вчений виступив з доповіддю щодо українського церковного мистецтва [10, с. 209–210]. Одним з його пропозицій щодо національного відродження було запропоновано

будувати церкви на Україні в стилі, що відбиває давні українські традиції [10, с. 338–341]. Після собору Д. Щербаківський очолив відділ церковного мистецтва ВПЦР. Отець С. Рклицький, ще один український етнограф і мистецтвознавець, брав активну участь у засіданнях даного собору. На тому ж засіданні 25 жовтня 1921 р. він провів виступ, в якому відзначив розрізнення між українськими та російськими церковними звичаями [10, с. 341].

До діяльності УАПЦ були причетні в різній мірі ряд інших професорів і викладачів вищих навчальних закладів. Так, В. Потієнко в обговоренні основних принципів діяльності УАПЦ зазначив, що поширення українізації церковного життя було важливою складовою розвитку національної церкви. Він переконував, що українізацію сприймають усі, хто підтримує права української культури, рідної мови, пісні, звичаї та обряди та ін. [8, с. 171].

З наведених відомостей видно, що велика увага УАПЦ до українських традицій, культури, мови, виховання патріотизму було прямим свідченням того, який курс обрала і за що боролася новостворена Церква, діячі якої присвятили своє життя служінню Богу та українському народу.

РОЗДІЛ 3. ЦЕРКВА І ДЕРЖАВА В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ: ТРАГІЧНІСТЬ СПІВПРАЦІ

3.1. Церковно-державні відносини початку радянської доби

Від початку існування УАПЦ постали питання про її стосунки з більшовицькою державою. Представники УАПЦ та уряду мали різне розуміння суті розлучення Церкви з державою. З початку 1917 року було прийнято низку законів, які стали основою для нового законодавства. Радянський уряд протягом декількох місяців видавав закони, які були спрямовані проти Російської Православної Церкви. «Декларація прав народів Росії» від 15 листопада 1917 р. припинила привілейоване становище Православ'я в Російській Радянській Соціалістичній Федеративній Республіці. Декретом Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів від 11 листопада 1917 р. були позбавлені привілеїв дворянство, духовенство і купецтво. Влада також анулювала всі спеціальні права та привілеї, які належали Церкві і духовенству, такі як пільги щодо поштових відправлень, проїзду на залізниці, звільнення житлових приміщень духовних осіб від військових розквартирувань та ін. [46, с. 28].

Згідно з рішенням Народного Комісаріату Освіти, прийнятим 11 грудня 1917 р. на засіданні Ради Народних Комісарів, усі церковно-парафіяльні школи, вчительські семінарії, місіонерські школи, академії та інші школи та установи духовного відомства, разом з їх рухомим і нерухомим майном, були передані державі. Наказом Наркомату у військових справах, виданим 16 січня 1918 р., управління військового духовенства було розформовано, його майно конфісковано, а всі священнослужителі, які були на військовій службі, були звільнені. Наказом Народного комісаріату державного опікування, виданим 20 січня 1918 р., припинено виділення коштів на утримання церков, каплиць, священнослужителів, законовчителів і проведення церковних обрядів.

Відповідно до ухвали Вищої Ради Народного Господарства, всі церковні свічкові фабрики були перейняті у державну власність. «Декрет про свободу совісті, церковних та релігійних товариствах», виданий 23 січня 1918 р., набрав

чинності в РСФРР з дня опублікування, 3 лютого 1918 р. Його авторами були Голова Ради Народних Комісарів Володимир Ленін, комісари М. Подвойський, О. Шліхтер, В. Менжинський, О. Шляпніков та В. Бонч-Бруєвич. На території України його виконання пов'язувалося з остаточним приходом до влади в Росії більшовиків після перемоги в громадянській війні у 1920 р. [71, с. 33].

Основними положеннями цього закону було: 1) повна розділеність Церкви і держави; 2) заборона ухвалення будь-яких законів, що обмежують свободу совісті, всередині республіки; 3) гарантія права кожного громадянина на вільний вибір релігії або відсутність релігійних переконань; 4) державні та суспільно-правові установи не залучаються до релігійних обрядів або церемоній; 5) відсутність права відмовитися від громадянських обов'язків на підставі релігійних переконань; 6) скасування релігійної присяги або клятви. Окрім того, школи були відокремлені від церкви, і заборонено навчати будь-яке релігійне вчення в державних навчальних закладах. Громадяни мали право на приватне навчання та виконання релігії. Релігійні товариства не мали юридичного статусу.

В Україні більшовики зробили зусилля створити свою власну правову базу, взявши на увагу досвід законотворчості Російської Федерації. 22 січня 1919 р. Тимчасовий Робітничо-селянський уряд України прийняв Декрет, який регулював розрив між церквою та державою, за аналогією зі згаданим законом РНК РСФСР 1918 року. Принцип відокремлення Церкви від держави був закріплений у Конституції УСРР, прийнятій у березні 1919 р., а 10 листопада 1920 р. НКВС, НКЮ та НКО УСРР визначили інструкцію щодо відокремлення Церкви від держави та школи від Церкви. Церковна свобода, що включала свободу заснування нових релігійних громад, свободу церковної організації й управління, а також рівність перед законом для всіх релігійних об'єднань, чії цілі не суперечать законодавству, була складовою частиною релігійної свободи, яку більшовики проголосили.

Однак, нова власті швидко продемонстрували формальність і невиконання встановлених нею ж норм, незважаючи на те, що на

законодавчому рівні радянська влада забезпечила свободу совісті в державі, визначила релігійну толерантність та встановила правову санкцію відокремлення Церкви від держави в Конституції як умову забезпечення повної релігійної свободи [49, с. 72]. Декретом від 22 січня 1919 р. підривалися економічні підвалини Церкви. Православна Церква була позбавлена всього майна, яке оголошувалося народною власністю. Тепер ради робітничих і селянських депутатів контролювали усе майно Церкви. У результаті Церква втратила право власності навіть на свої храми, не кажучи вже про землі, господарства і виробництва. Усі культові споруди стали належати народу, що фактично надавало місцевим чиновникам абсолютну владу над храмами та громадами. Також, в цей час змінилася процедура реєстрації релігійних громад та отримання користування храмами та іншими культовими спорудами. Під час передачі державою храмів релігійним громадам майно передавалося безоплатно, але після цього підлягало значному оподаткуванню.

Більшовики стверджували, що радянське законодавство повністю гарантувало свободу совісті, і це було підкріплено відповідними законами. Наприклад, пунктом 3 Декрету від 22 січня 1919 р. було заявлено, що «кожний громадянин може вільно практикувати будь-яку релігію або не практикувати жодну». Також це було підтверджено статтею 23 Конституції УСРР. Згідно з пунктом 5 Декрету, держава гарантувала свободу виконання релігійних обрядів, якщо вони не порушували громадський порядок і не вторгалися в права громадян радянської республіки [53, с. 186–189]. До 1917 року комуністи вважали своїм основним завданням у сфері релігії боротьбу за скасування державного фінансування Церкви з метою послабити її вплив на суспільство та сподівалися, що ці заходи призведуть до мети. Як наслідок, УАПЦ працювала під наглядом більшовицької держави, який поступово поширювався на всі аспекти діяльності Церкви. Оскільки питання щодо реєстрації нових громад, статутів церков та закриття храмів розглядалися спеціалізованими підрозділами карних органів та відділками виконкомів, владу над громадами та церковними об'єднаннями загалом можна вважати тотальною.

Основні засоби, якими держава проводила ліквідацію Церкви, включали:

- 1) конфіскацію майнових активів, таких як церковні храми, будівлі, нерухомість та банківські рахунки;
- 2) проведення розкольницької таємної діяльності в межах церкви, маніпулювання у процесі реєстрації громад та процедури служіння в храмах;
- 3) репресії проти священників та прихильників, незважаючи на проголошений закон про свободу віросповідання;
- 4) ідеологічний тиск через засоби масової інформації, організацію антицерковних заходів громадських, комсомольських і партійних структур;
- 5) викрадення церковного майна, розграбування святих місць, викриття реліквій [62, с. 26–28].

Починаючи з 1919 року, більшовики здійснювали систематичне знищення всіх церков, зокрема старих, в Україні. Ця боротьба проти релігії загалом тривала протягом всього існування радянської держави, то зростаючи, а часом затихаючи. Вона не обмежувалася лише ідеологічними засобами, але також включала руйнування церков і всього, що було пов'язано з релігійним культом, таких як цвинтарі, ікони, хрести, храми, каплиці та святині. Для цього були використані сили партії, комсомолу, червоноармійців та елементів з кримінальним минулим, які були звільнені з каторги та в'язниць після 1917 року, а також люмпен-пролетаріат. Популярним гаслом в цьому контексті було «грабуї нагробоване». Україна особливо відчула цю боротьбу, оскільки, крім загальних завдань проти «пережитків минулого», розгорнулася боротьба проти «українського буржуазного націоналізму», тобто на практиці проти всього, що мало ознаки української культури [53, с. 190].

Професор Д. Міллер висунув таку класифікацію цього процесу. У 1917–1922 рр. відбувся перший етап української революції, який охопив рух за національну свободу, боротьбу за визволення церкви з-під влади більшовиків. У цей період руйнувалися та грабувалися церкви несистематично – це було результатом безладної боротьби від імені пролетаріату проти верхніх соціальних класів, до яких відносилося і духовенство. Одночасно, також здійснювалися набіги на маєтки та поміщицькі особняки. Цей період закінчувався так званим «вилученням церковних цінностей» зі всіх церков,

Лавр та монастирів – перший плановий знищувальний акт радянської влади щодо церковних об'єктів. Формально причиною конфіскації цінностей став страшний голод у період 1921–1922 рр. Уряд використав цей акт тероризму для оправдання перед європейським населенням і звинуватив Церкву в приховуванні скарбів та небажанні надавати допомогу голодуючим. Комітет допомоги голодуючим розповсюджував листівки і плакати з переліком цінностей, які були заховані «жадібними священнослужителями» і потім «вилучені» владою з церковних споруд та монастирів. Водночас наголошувалося, що Православна Церква в Росії нібито сама згодилася віддати частину цінностей для допомоги голодуючим, тоді як УАПЦ залежала від власного рішення підтримати Закон про відокремлення Церкви від держави. Втрата пам'яток, зібраних у храмах України, була досить значною для українського народу. Цінні предмети були розпродані на аукціонах Європи, а деяка кількість їх залишилася в російських музеях як експонати.

У період з 1923 до 1929 рр. відбувся перехід до так званої «нової економічної політики» (далі – неп), що означало тимчасове припинення революційних змін, відносну стабільність та покращення економічної ситуації, а також стабілізацію грошового обміну. У цей період Церкви епізодично руйнувалися під претекстом боротьби з релігією, яку офіційно вважали «опіумом для народу». Більшість церков зачинили, призначивши їх для інших цілей. Саме в цей період почалася планомірна боротьба з Церквою як інституцією. Органи радянської влади розпочали таємні операції з метою спровокування внутрішніх розколів у Церкві. У межах СРСР було розпочато переслідування всіх релігійних установ та організацій без жодного винятку, оскільки їхня діяльність вважалася нерадянськими ідеологічними проявами.

Починаючи з 1929 р., що відомий в історії як «рік великого перелому» та увійшов в історію як час жахливої колективізації сільського господарства та ліквідації «куркульства» як соціального класу – на практиці це означало знищення найздоровіших і культурних верств селянства. У 1932–1933 рр. голодомор спричинив мільйони жертв серед селян. У цей період також

почалося масове руйнування церков та переслідування духовенства. Українська автокефальна православна церква була ліквідована у 1930 р., а такі репресії тривали до 1937–1938 рр., коли усі християнські конфесії практично припинили своє існування в Україні. Їх діяльність відродилася лише під час окупації у 1941–1943 рр. [58, с. 260–274].

Хід дій, яким керувалися представники влади під час зруйнування храму, був досить типовим. Спочатку міська рада під впливом партійного керівництва видавала директиву про необхідність знищення храму для розширення майдану, прокладання нової вулиці або побудови будівлі загального користування на його місці. Другий етап включав нарахування церкви податків, які поступово збільшувалися, включаючи заборгованість за минулі роки; це тривало до того часу, поки парафія не стала неспроможною оплачувати такі податки, а суди могли притягнути священника до відповідальності за «саботаж». На третьому етапі, з участю партійного та комсомольського активу, включаючи урядовців, що проживали в районі парафії, було прийнято рішення про закриття церкви та передачу її для культурно-просвітницьких цілей. У селах спростили процедуру – закривали з постанови за «ризик обвалу» або просто «нехватку коштів на ремонт».

Через свою спеціальну архітектуру, храми були практично не придатні для використання як житло або громадські установи. Вони мали недостатнє освітлення, відсутнє опалення, зводи та стовпи всередині, а також були не підходящими для влаштування кухонь та інших зручностей. Тому закриті церкви використовувалися для зберігання сільськогосподарської продукції, бензину, як музеї, архіви або кінотеатри, або просто лишалися покинутими й руйнувалися. Коли церкви демонтовувалися, спочатку повністю їх обдирали, але всі спроби використати цеглу з розбитих церков були марними, оскільки в результаті вибухів стіни перетворювалися на зламани шматки, порох і сміття [58, с. 278].

Отже, радянська влада зі своїм приходом обрала чіткий курс на відокремлення церкви від держави, що від самого початку поєднувалося з політикою войовничого атеїзму.

3.2. Церква перед вибором. II Всеправославний собор УАПЦ

Архієпископ Йосип Оксіюк під час засідання Предсоборної Наради 26 липня 1927 р. запропонував назвати майбутній Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ «Собором самопізнання». На соборі 17 жовтня 1927 р. єпископ Петро Ромоданів відзначив, що Перший Собор відзначився як акт відродження, а Другий Собор повинен бути спрямований на самопізнання та самовизначення [7, с. 137]. Однак, реалізації інших планів УАПЦ, включаючи скликання Другого Собору, було можливим лише з дозволу державної партійно-комуністичної влади.

Відповідно до ухвал Першого Всеукраїнського Церковного Собору УАПЦ 1921 року, Всеукраїнський Собор цієї Церкви планувалося проводити щонайменше кожні п'ять років. Питання, які підлягали обговоренню на Церковному соборі, були призначені для розгляду та підготовки Всеукраїнською Православною Церковною Радою [10, с. 387].

Отже, по суті, Собор, який мав відбутися в жовтні 1926 р., насправді не міг пройти в зв'язку з тим, що процеси розбудови УАПЦ та необхідність вирішення численних нагальних питань життєдіяльності Церкви стали причиною необхідності скликання Надзвичайного Собору. Як наслідок, під час Великих Покровських зборів УАПЦ Всеукраїнська Православна Церковна Рада прийняла рішення у 1925 р. скликати цей вищий керівний орган. На цих зборах була обрана Предсоборна Комісія при ВПЦР в жовтні 1924 р., що була відповідальна за підготовку цього собору [38, с. 198]. Завданням комісії було підготувати та організувати проведення Собору. Цю комісію очолив архієпископ Нестор Шараївський.

Проте, ні запланований Надзвичайний Собор 1925 року, ні плановий черговий Собор 1926 року так і не відбулися через відсутність статуту УАПЦ,

що був не зареєстрований державними органами. Головним чинником цього була офіційна відмова від проведення зібрання з боку влади, оскільки стосунки з УАПЦ в середині 1920-х років ставали все більш напруженими [47, с. 317–329]. Головною стратегією радянської влади щодо УАПЦ було спрямування церкви на виконання вимог уряду за допомогою певних заходів. У червні 1926 р. владні органи внесли вимогу, що для нормалізації відносин з УАПЦ, крім лояльного ставлення, необхідно здійснити «очищення від нецерковних елементів». У ніч на 31 липня 1926 р. був арештований митрополит Василь Липківський. 1 серпня цього ж року було закрито приміщення Всеукраїнської православної церковної ради у Києві, а членам ВПЦР заборонено будь-яку діяльність.

Скликання Наради єпископів і представників УАПЦ у Києві 1–3 вересня 1926 р. стало специфічним «компромісом» між УАПЦ та органами влади, після якого Липківського випустили. Нарада «визнала достойними осуду» Василя Липківського, Олександра Яреценка, Василя Потаєнка і всю колишню Президію ВПЦР за їх «політичні і антирадянські виступи». Пізніше, на Великих Покровських Зборах 25–30 жовтня 1926 р. була прийнята резолюція, що підтверджувала рішення вересневої Наради щодо «осуду лінії поведінки» згаданих осіб і закликала до дотримання принципів тактовності та лояльності по відношенню до уряду УСРР. Внаслідок таких поступливих дій УАПЦ отримала потрібні результати: реєстрація статуту 10 грудня 1926 р., отримання дозволу на заснування часопису та організацію Церковного Собору у жовтні 1927 р. [20, с. 188–194].

Передсоборна Нарада, що розпочала свою роботу 26 липня 1927 р., отримала дозвіл від адміністративного відділу Київського Окружного Виконавчого Комітету для розробки проведення Собору. Відповідно до затвердженого порядку денного, Нарада розглянула намічену програму Другого Всеукраїнського Церковного Собору з метою її остаточного схвалення та затвердження доповідачів. Проте, вже після виступу голови Предсоборної Комісії, архієпископа Н. Шараївського серед делегатів виникло логічне питання

про характер Собору: чи буде він відображати обличчя нашої Церкви, її ідеологію, або матиме лише практичний характер – спрямований на розвиток церковного життя [49, с. 53–91]. Було зрозуміло, що очікуваний Собор повинен одночасно узагальнити досягнуті результати і визначити перспективи розвитку та діяльності УАПЦ. Також він повинен був встановити лінію відносин з владою, дотримуючись церковних канонів.

На засідання наради, що відбулася 27 липня 1927 р., оголошено про запит представника влади до митрополита Василя Липківського та п'яти інших представників Церкви. За результатами наради виділено делегацію з членів Собору. Урядовий представник повідомив, що він передав усю необхідну інформацію про виступи митрополита УАПЦ. Уряд вважав ці виступи «контрреволюційними», мотивуючи це тим, що митрополит висловлював свою критичну оцінку стану радянської влади, називав його «станом агонії». Зокрема, він заявляв, що «Радвладі залишилося лише 2–3 тижні існування». Під час наради єпископ Костянтин Малюшкевич висловив свою позицію про передачу справи митрополита до суду, пояснюючи, що це може загрожувати безпеці всієї Церкви. З цієї заяви видно, що в середовищі УАПЦ станом на 1927 р. вже існували сильні емоційні напруження, які не мали нічого спільного з церковними питаннями. Спір не обмежувався лише звинуваченнями у «петлюрівщині», а виходив на більш широкий план щодо відносин між радянською владою та УАПЦ.

Після переходу ВПЦР під контроль радянського законодавства в 1926–1927 рр. відносини між владою і Православною Церквою розвивалися не за тим сценарієм, якого сподівалося керівництво УАПЦ. Тому в 1927 р., коли діяльність радянської влади щодо Церкви вже була остаточно оформлена і мала чітке спрямування, УАПЦ знаходилася повністю в залежності від наказів влади. Через керівний склад ВПЦР здійснювалася маніпуляція УАПЦ. Комісія, згадана вище, зафіксувала, що стан Церкви є «катастрофічним і надзвичайно загрозливим» і пов'язала це з обвинуваченням митрополита Василя Липківського з боку влади. 5 серпня 1927 р. ВПЦР надіслала запит до НКВС

УСРР з проханням надати дозвіл на проведення 2-го Всеукраїнського Православного Церковного Собору, згідно з канонами та життям УАПЦ. Упродовж процесу відродження й розвитку УАПЦ виникло багато важливих ідеологічних і практичних питань, які вимагали розв'язки на Соборі. Попередньо під час Предсоборної Наради, що відбулася з 26 по 30 липня 1927 р., було розроблено проєкт програми, визначено доповідачів та створено Предсоборну Комісію для підготовки до Собору [6, с. 86].

Президія ВПЦР звернулася до НКВС з проханням дати дозвіл на проведення II Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві з 17 жовтня до 1 листопада 1927 р. Мета Собору полягала у вирішенні питань, визначених у програмі. Програма II Собору УАПЦ 1927 р. включала такі питання: оцінка сучасного стану релігії загалом і християнства зокрема в світовому контексті; аналіз конфліктних ситуацій всередині Церкви; розгляд місця і ролі християнства в сучасному житті; характеристика християнських напрямків; способи організації християнської світоглядної та церковної думки; основні вимоги до сучасного релігійного вчення; апологетичні питання, що стосуються сучасності; огляд богословських течій, вчення про Церкву як спільноту Христову; перехід до нового стилю літочислення. До групи «ідеологічних» питань відносилися тлумачення парадигми відношення між Церквою і державою, визначення орієнтирів для майбутнього існування в умовах секулярної реальності. Близько з цим були пов'язані питання міжцерковних взаємин і внутрішньоцерковного життя, зокрема координації діяльності церковних ділянок, кадрового забезпечення, дисципліни, порядку проведення богослужінь [7] тощо.

За затвердженою програмою, Собор мав відбутися в Теплій Софії. Президія ВПЦР, науковці та учасники I-го Собору УАПЦ 1921 року були запрошені в якості делегатів [10, с. 401] та представників від інших православних Церков в Україні. Була прийнята резолюція про перегляд «Канонів» УАПЦ 1921 р. з метою врахування потреб церковного життя. Також планувалося кодифікувати канони, обговорити заходи для забезпечення

церковної дисципліни і визначити принципи повернення до УАПЦ тих, хто раніше приєднався до «Діяльно-Христової Церкви». Однак основним питанням залишалося позбавлення митрополита Василя Липківського митрополичого служіння через його відмову вступати в компроміс з правоохоронними органами влади, що було очевидним [10, с. 375–400].

Після Божественної Літургії в храмі Св. Софії Київської та урочистого молебну розпочався другий Собор УАПЦ. Перше засідання відбулося 17 жовтня 1927 р. За столом президії Собору засідали отець митрополит Василь Липківський, його заступник архієпископ Нестор Шараївський та усі члени президії ВПЦР, включаючи голову президії єпископа Петра Ромоданова. Представниками Державного уряду були М. Іванов та І. Мамас. На початку засідання П. Ромоданів узагальнив діяльність УАПЦ, стверджуючи, що I Собор слугував актом відродження, тоді як II Собор мав бути спрямованим на самопізнання і самовизначення. Наступною особою, що виступила на засіданні, був Василь Липківський, який у своїй короткій промові згадав досягнення Першого Собору УАПЦ 1921 року. Василь Липківський представив звіт про свою шестирічну митрополичу службу, в якому зазначив, що він буде «висловлюватися про рідну Церкву не як скрупульозний дослідник або безжальний суддя, а з почуттям вдячного сина до своєї любної матері, яка надала нам духовне життя, від якої ми заново народилися ...» [7, с. 136–138].

До відродження УАПЦ, в розумінні доповідача, православна Церква в Україні мала наступні особливості: 1) Богослужіння проводилися старослов'янською мовою, а проповіді монахів та духовенства – російською; 2) обряди залишалися незмінними, без жодних оновлень або прогресу для майбутнього; 3) церковна громада перебувала в темряві, безправності та вбогості; 4) вище духовенство та монастирі мали велику самовладність, свавільство та значні матеріальні багатства; 5) Церква повністю підпорядковувалася Російській державі, виконуючи її завдання слухняно і беззаперечно; 6) існувала велика прірва «між величністю, що була сприйнятна зовні, і духовною нікчемністю, що приховувалася всередині Церкви,

забезпечуваної державною поліцією». Отже, це був справді «мерзотний стан запусіння» святого місця, про який говорив сам Христос. Замість цього УАПЦ оголосила нові принципи свого існування, включаючи наступні положення: 1) українська мова вважається Богом благословенною та святою, як і будь-яка інша мова; не лише допустимо, але й гідно розмовляти та навчатися українською мовою, що є найбільш підходящою для українського народу, а також приємна під час молитви; 2) відокремлення УАПЦ від Московського церковного ладу, яке перекреслило подвійні стандарти та дозволило вільному духовному розвитку українського народу; церква визволилась від рабства та стагнації і широко зайнялася творчою працею [7, с. 136–138].

Після цього розпочалося голосування за голову Собору. Але серед багатьох кандидатів майже всі спочатку однозначно відмовилися від цієї пропозиції. Вони розуміли, що обов'язки голови включають у себе встановлення зв'язків з владою і, в кінцевому рахунку, оголошення про зняття митрополита Василя Липківського з церковної служби. В результаті, на посаду голови було обрано Володимира Чехівського. Напруження на Соборі посилювалося, коли виникла потреба в обранні делегації від Собору до уряду 19 жовтня 1927 р. Це стало необхідністю після виступу митрополита Василя Липківського, оскільки відносини між карними органами та УАПЦ, як кажуть, «зачепили дно», і єдиний вихід, який влада передбачала, було звільнення митрополита. Усі очікували відповіді саме від митрополита на питання, що хвилювали всіх. Сам Липківський відчував це також. У своєму вислові він сказав, що, на жаль, йому також довелося стикатися з непорозуміннями та підозріннями. Як вищому духовному керівнику, його персонально звинуватили Державною владою за контроверсійність і не лояльність. Підозри влади щодо його контрреволюційних висловів дають їм підстави говорити, що «який керівник, така і вся церква» [7, с. 276–283].

Початок суперечок настав навколо рішення усунути Собором з митрополичого служіння митрополита Василя Липківського. Митрополит зазначив, що вирішується загальна справа, а не його особиста. Він свідомо

уникає прийняття рішення і стверджує, що лише Церква має право вирішувати це питання. Усі «особи в Церкві є слугами Церкви», і він, як найменший з них, готовий слухати та виконувати її волю. У свою чергу, священник Комашенко висловив думку, що потрібно замінити старого керівника церковного корабля, оскільки він втомився і більше не може виконувати служіння предстоятеля. Після жвавих дебатів і не завжди адекватних виступів деяких делегатів, за ініціативою Володимира Чехівського, Собор прийняв таку резолюцію: «Оскільки існує об'єктивна неможливість продовження митрополітанського керівництва всією церквою, Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор звільняє Василя Липківського від обов'язків митрополита УАПЦ» [7, с. 212–220].

Отже, урядовим структурам вдалося успішно виконати завдання, що полягало в звільненні керівника УАПЦ, який відмовлявся дотримуватись директив уряду стосовно діяльності церковної установи. Цей процес затягувався, проте завдяки послідовності нового складу ВПЦР, організатор і перший митрополит УАПЦ був змушений покинути церковне життя. Після цього голова Собору, Володимир Чехівський, зробив заяву про рішення президії Собору та ВПЦР розглянути питання, що потребують найбільшого числа членів Собору, зокрема вибір нового митрополита УАПЦ та президії ВПЦР. Він запропонував обрати митрополита, а у вівторок призначити нову президію ВПЦР. Також було запропоновано переобрати заступника Василя Липківського, який раніше обіймав посаду архієпископа Київщини, Нестора Шараївського. Таким чином, обидва керівники УАПЦ, які були висвячені під час I Собору УАПЦ в Софійському кафедральному соборі 23 жовтня 1921 р., змушені покинути свої церковні посади на II Соборі [7, с. 293–296].

Можливо, напередодні проводилися якісь обговорення щодо вибору майбутнього митрополита, що підтверджується результатами голосування на засіданні 24 жовтня 1927 р., у понеділок. Відразу після початку засідання, на якому були присутні 208 делегатів, відбулося голосування. Благодійний Гайсинського єпископства УАПЦ Микола Борецький отримав 188 записок, тоді

як всі інші – лише по кілька записок. Загалом отримано 212 записок. Голова Собору Володимир Чехівський запропонував за прийнятим порядком запросити о. Миколу Борецького сісти як почесний члени Церкви у Президію. Усі дзвони на дзвіниці св. Софії Київської оголосили про обрання нового митрополита УАПЦ. Після цього о. Миколай Борецький зайняв місце поруч з о. митрополитом Васи́лієм у президії Собору [7, с. 314–316]. 25 жовтня 1927 р. на вечірньому засіданні було прийнято рішення провести інтронізацію нового митрополита Миколая Борецького у четвер 27 жовтня 1927 р.

Архієпископ Йосиф Оксіюк прочитав урочистий акт інтронізації недавно обраного митрополита Миколая Борецького. Новий митрополит УАПЦ, звернувшись до присутніх, закликав їх передати привітання від Святої Софії та св. Макарія всім вірним УАПЦ [7, с. 356, 472–473].

Таким чином, незважаючи на зростаючу складність існування УАПЦ в жовтні 1927 р., майже за рік до «великого перелому» 1929 р., відбувся II Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ. Цей собор був проведений відповідно до «Київських канонів» 1921 року, що дозволило зробити багато для організації церковного життя. Хоча він відбувся під наглядом влади, що домоглася усунення від влади першого очільника церкви Васи́ля Липківського, його можна вважати справжнім Церковним Собором. Крім того, собор був останнім, що був скликаний Всеукраїнським Правлінням Церковної Ради.

РОЗДІЛ 4. ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ТА РОЗГРОМ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

4.1. Собори УАПЦ під проводом радянських спецслужб

Рішення режиму про ліквідацію УАПЦ могло бути спричинене важливими змінами, що відбулися в церковному та національному житті наприкінці 1920-х рр. У цей період Російська Православна Церква зазнала «очищення від антирадянських елементів», коли багатьох церковних ієрархів, священників та вірних ув'язнили і відправили на Соловки. З 1927 року митрополит Сергій (Страгородський), що став місцеблюстителем патріаршого престолу 1936 р., пристав насамперед до підтримки радянської влади. Хоча це не захистило РПЦ від антирелігійної кампанії, що пройшла в СРСР у наступному десятилітті. Можна зробити припущення, що уряд обіцяв відновити юрисдикцію Патріархату над окремими елементами Православної Церкви, які відокремилися від РПЦ, за попередньою угодою в 1927 р. Однак, проблемою було те, що митрополит Сергій, підписуючи Декларацію 1927 року, не передбачав оголошення СРСР «безбожною п'ятирічкою» протягом 1932–1937 рр., коли попередні угоди щодо Церкви фактично скасувалися [62, с. 26–28].

Після остаточного приходу до влади в Комуністичній партії та СРСР Йосифа Сталіна в 1929 р. режим почав розглядати питання швидкого будівництва соціалізму, згортання «українізації» та нової економічної політики як тактичного відступу від стратегічної лінії партії. Прояви «буржуазного націоналізму» розглядалися як найбільш серйозна загроза для режиму [34, с. 97]. Звинувачення проти УАПЦ були настільки образливими, що провідників церкви опанував панічний стан. Для компрометації УАПЦ в очах її вірних, ДПУ зіграв упокорюючу пародію на «самоліквідацію» церкви на так званому «надзвичайному» Соборі 1930 року. Тоді ж було проведено масові арешти ієрархів, духовенства та прихильників УАПЦ. Від липня 1929 р. до березня 1930 р. лише у Києві було затримано понад 1000 осіб, включаючи п'ять єпископів і понад 700 священників, з яких 48 були розстріляні. Священники

Юрій Красицький, Леонід Карпов, Дмитро Ходзицький, Микола Хомичевський та ін. були заслани [8, с. 153].

Ліквідація УАПЦ як релігійної інституції відбулася під час проведення I «Надзвичайного» Собору в м. Києві 28–29 січня 1930 р. Інформація про цей перший «Надзвичайний» Собор досить обмежена, оскільки він був організований неочікувано і мав на меті забезпечити ДПУ колективне визнання всіх «провин» УАПЦ та проголосувати за розпуск автокефальної церкви. Цей крок дозволив режиму уникнути звинувачень у церковному переслідуванні в УРСР, звільнивши себе від відповідальності за ліквідацію УАПЦ. Ще однією підставою для такого сценарію «самоліквідації» УАПЦ було твердження про її членів як «антирадянських елементів», «петлюрівців», «націоналістів» та ін. [62, с. 30–32]. Після згаданого собору такі визнання надавали можливість затримати всіх, хто був пов'язаний з ним як осіб, які займались антирадянською діяльністю і пропагандою, і суворо їх покарати згідно з кримінальним кодексом. Інформації про перебіг цього собору обмаль, вона небагата джерелами: 1) «Проект резолюцій від спеціального церковного собору (січень 1930 року) про припинення існування Української Автокефальної Православної Церкви» авторства ДПУ [8, с. 159]; 2) мемуари митрополита Василя Липківського; 3) листи Василя Липківського до о. Петра Маєвського у період з 1933 по 1937 рр. [8, с. 156].

З даних, які нам відомі, можна почасти зрозуміти, як проходив цей «собор». З 28 і 29 січня 1930 р. відбувалися збори єпископів УАПЦ і 40 священників, які оголосили їх «надзвичайним церковним Собором». На цих зборах було прийнято рішення про «самоліквідацію» УАПЦ. Митрополит Миколай Борецький та всі єпископи припинили свою духовну діяльність, залишившись лише служителями при церквах, які були зареєстровані. У результаті було припинено існування центральної ради УАПЦ та всіх її відділень. Була проведена загальноукраїнська ліквідація структур УАПЦ. Це також призвело до заяви єпископів – Костянтина Малюшкевича, Марка

Грушевського та ін. – про відмову від єпископського і священницького сану в період з 1931 по 1935 рр. [38, с. 318–320].

У спогадах Василя Липківського зазначено, що під час процесу «СВУ» була представлена доповідь про УАПЦ, яка була точною копією доповіді ДПУ. У звіті зазначається, що єпископи і духовенство ухвалили повністю політичне рішення, виконуючи завдання ДПУ щодо остаточної ліквідації УАПЦ [8, с. 156–159]. Професор Іван Власовський висловив цікаву думку щодо «самоліквідації УАПЦ»: 1) якби насправді це було власне самоліквідацією, то Церква не могла б стати мученицею. Якщо єпископат і вірні спочатку більше не хотіли б об'єднуватися в церковних громадах, то з якою метою вони продовжували б вважати себе вірними під час подальших слідств і ув'язнень; 2) склад останньої ВПЦР не дає підстави стверджувати, що вона складається з осіб, які намагалися ліквідувати Церкву; 3) якщо виходити з історичної правди, то більш правильним було б назвати цю справу ліквідацією УАПЦ [38, с. 318–324].

У свою чергу, за словами митрополита Івана Павловського, процес «СВУ» було завершено в такий спосіб, щоб уникнути зовнішньої ліквідації та з урахуванням свідчень Володимира Чехівського на процесі. Іван Павловський вважав, що єдиним шляхом «життєвого порятунку» за всіх обставин була самоліквідація церковної організації, яка, за свідченнями керівних членів Церкви, використовувалася в «нецерковних цілях». Тому, після доповіді митрополита Миколая Борецького та голови ВПЦР протоієрея Леонтія Юнакова, «надзвичайний» Собор прийняв рішення ліквідувати керуючі органи УАПЦ в ім'я збереження життя Церкви. Це створило враження, що ця «нецерковна організація» була ліквідована самою Церквою, а не за дорученням комуністичного уряду [15, с. 255–256].

Наслідки проведення «надзвичайного» Собору УАПЦ 28–29 січня 1930 р. включали: 1) парафії УАПЦ залишились без організованого центрального керівництва; 2) парафіяльні ради продовжували функціонувати; 3) митрополит Харківський Іван Павловський та кілька незатриманих єпископів продовжували

працювати у межах своїх парафій; 4) Церкви на парафіях продовжували функціонувати згідно з вказівками духовенства.

Після проведення процесу «СВУ» 1930 р. почався активний наступ на Церкву, що виражався, зокрема, в наступному:

- митрополита Миколая Борецького було заарештовано та депортовано до табору в місті Ярославль;
- розпочалися масові арештування священників;
- проведена кампанія щодо закриття і руйнування церков.

Якщо до «ліквідаційного» Собору УАПЦ в 1930 р. налічувалося 22 округи та понад 1 тисячу парафій, то після нього залишилося всього близько 300 парафій [8, с. 157].

Після Собору в січні 1930 р. в Харкові був утворений Всеукраїнський організаційний церковний комітет під керівництвом архієпископа Івана Павловського. Цей комітет видав циркулярний лист у червні 1930 р. до 300 залишених парафій, «закликаючи» їх об'єднатися в одну церковну організацію для участі в запланованому на осінь II «надзвичайному» церковному Соборі, явну з офіційного благословення. Протягом листопада 1930 р. цей комітет організував ряд єпархіальних конференцій, де вибрали своїх єпископів і духівництво. Усім було запропоновано підписати декларацію, яка обіцяла безумовну вірність режимові і відмову від політичної діяльності [92, с. 173–174].

З 9 по 12 грудня 1930 р. відбувся Собор, який отримав назву «екстренний». Владою було дозволено провести цей новий Собор з метою відновлення УАПЦ, однак без називання її «автокефальною». На жаль, конкретної інформації про цей Собор існує ще менше, ніж про попередній [38, с. 323–325].

Згідно з цим собором було прийнято ряд постанов: 1) було призначено архієпископа Івана Павловського митрополитом Харківським і всієї України; 2) архієпископа Костянтина Малюшкевича обрано заступником митрополита; 3) визначено склад ВЦРП: митрополит – голова, два священники (діловод і

скарбник); 4) у складі відновленої УПЦ налічувалося приблизно 200 парафій; 5) була проведена ревізія «Київських канонів» I Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 1921 року, з виключенням тих, які були розкритиковані політичним режимом; 6) був усунутий світський елемент з управління Церквою; 7) відновлено зв'язок з УАПЦ єпархією в США та офіційно підтверджено Євгена Бачинського представником УПЦ в Західній Європі. На думку отця-митрополита Василя Липківського, причиною відновлення діяльності УПЦ було бажання влади мати загальне керівництво всіма громадськими та суспільними інституціями. Це було необхідно, оскільки децентралізовані парафії створювали проблеми з контролем їх існування на місцях. Крім того, існував пропагандистський мотив – донесення існування численних обмежень та переслідувань Церкви в СРСР до іноземного населення та преси [20, с. 246].

Деякі дослідники іноді не вважають Івана Павловського навіть митрополитом УПЦ. У заснованій УПЦ було сім єпархій, з яких відомі лише Харківська (з Іваном Павловським на чолі) та Київська (з архієпископом Костянтином Малюшкевичем у соборі Св. Софії Київської). Колишні єпископи УАПЦ Юрій Михновський, Микола Ширяй та Григорій Самборський працювали як звичайні парафіяльні священники. УПЦ повністю припинила видавничу та громадську діяльність. Офіційне послаблення переслідувань Церкви зовсім не означало послаблення переслідувань на місцевому рівні. Уряд встановлював надзвичайно високі податки на залишки українських парафій УПЦ, що призводило до злиднів і деморалізації вірних [92, с. 176].

Іван Павловський (1893–1937 рр.) був останнім митрополитом УАПЦ. Після ліквідації церкви і тимчасового відродження під назвою «УПЦ» Іван Павловський став архієпископом Харківським. З 1927 р. він був відповідальним редактором журналу УАПЦ «Церква і Життя», видання якого на той час було під опікою Харківської Окружної Церковної Ради. У грудні 1930 р. його обрали митрополитом УПЦ з титулом «митрополит Харківський і всієї України». У 1934 р. Київ став столицею, через що Іван Павловський переїхав з Харкова і

продовжував виконувати свої обов'язки до свого арешту і розстрілу в 1937 р. [62, с. 31–33].

Таким чином, після певного періоду «спокою» між церквою і державою радянські спецслужби перейшли до рішучих дій, спрямованих на ліквідування «духовного елементу». На початку 1930-го року зібраний собор, будучи загнаний у кут радянським службами, проголосив «самоліквідацію» УАПЦ. Однак, після ліквідації УАПЦ як адміністративної одиниці залишилося близько трьохсот парафій, які провадили й надалі своє церковне життя. Тому влада, для кращого контролю за їх діяльністю, через короткий час дозволила ще раз відновити церкву, прибравши з її назви «автокефальна» – УПЦ.

4.2. Діячі УАПЦ у справі «Спілки Визволення України»

Після перетворення СРСР і відповідно УРСР як його складової на тоталітарну державу, з приходом до влади Й. Сталіна в 1929 р., що переміг у внутрішньопартійній боротьбі, репресії проти УАПЦ почали набувати особливого розвитку. Радянська держава базувалася на ідеології войовничого матеріалізму і марксизму-ленінізму, встановила свою подальшу розбудову на принципах партійного тоталітаризму. Однак, особливістю радянської тоталітарної системи було те, що вона була запроваджена в багатонаціональній державі, продовжуючи політику великодержавності й шовінізму Російської імперії. Більшовики, змішуючи нації і народності, їх культури та історичне минуле, мали за мету створити нову історичну спільноту – «радянський народ» – з єдиною соціалістичною культурою, позбавленою будь-яких «пережитків минулого», зокрема віри і церкви [38, с. 311–312].

У новій радянській системі, відомій в історії як сталінізм, це була держава з мілітаризованим характером. Питання влади завжди було центральним для більшовиків, тому вони створили поліцейську державу, що подібна до старої російської за способом управління. Однак, вони розуміли, що силою зброї неможливо повністю підпорядкувати собі трудовий прошарок населення. Отже, більшовицька партія потребувала цілісної доктрини та символів, які б

з'єднували всі аспекти цієї системи. За часів дехристиянізації суспільства комуністична ідеологія прийняла псевдорелігійне значення. Навіть при зневажливому ставленні до православних святинь, більшовики створили культ, в якому зосереджувалося поклоніння могилам революціонерів і борців за «світле майбутнє». Мавзолей з тілом лідера став місцем своєрідного «паломництва». Комуністи також мали своїх «пророків» – Карла Маркса, Фрідріха Енгельса, Володимира Леніна і Йосипа Сталіна, а їхні праці ототожнювалися зі священними книгами. Ці твори поширено досліджували і часто цитували. Християнство з його глибоким духовно-моральним життям витіснялося зі суспільної свідомості новим культом. Масові релігійні процесії під час християнських свят стали прототипом парадів, що слугували як «прояв солідарності комуністичних працюючих мас» [34, с. 74].

УАПЦ, яка раніше здобула впливове становище в Україні серед інших релігійних громад, почала занепокоювати радянську владу своєю активною діяльністю. Тому влада зміцнила свої зусилля в боротьбі з УАПЦ шляхом введення правових та адміністративних обмежень, проведення розколів, провокацій, шантажу і репресій. Проти УАПЦ було спрямовано особливі насильства в середині 1920-х рр. Засоби масової інформації все частіше почали характеризувати УАПЦ як контрреволюційну, петлюрівську, куркульську, осердя національно-опозиційних сил в радянській Україні [38, с. 313].

Отцю-митрополиту Василю Липківському та іншим ієрархам УАПЦ було заборонено залишати свої місця проживання та проводити проповіді в українських містах та селах органами радянської державної безпеки. У 1926 р. архієпископ Харківський Олександр Ярещенко був ув'язнений. На тиск радянських спецслужб в жовтні 1928 року учасники Другого Всеукраїнського собору УАПЦ були змушені обрати нового керівника. Микола Борецький став новим митрополитом УАПЦ. Влітку 1929 року репресії проти духовенства та віруючих УАПЦ значно посилювалися. Радянські спецслужби планували зробити ув'язнених священників учасниками уявної контрреволюційної організації під назвою «Спілка визволення України», що, як стверджувалося, готувала

повстання проти радянської влади. Слідчі ДПУ намагались довести, що УАПЦ перебувала під прямим контролем СБУ, а її представники брали участь у підготовці повстання для скинення радянської влади.

У 1929–1930 роках поліцейний терор переслідував провідних українських діячів, обвинувачуючи їх у «контрреволюційній та терористичній» діяльності. ДПУ намагалося підтвердити цю тезу, розкриваючи низку конспіраційних націоналістичних організацій, багато з яких, очевидно, були створені співробітниками владних структур. Цим виділеним групам приписувалися серйозні ідеологічні злочини, такі як замах на радянську владу, «відокремлення України від СРСР» або її «продаж» іноземним державам. Для досягнення цих цілей було проведено численні політичні процеси та чистки, що супроводжувалися гучною кампанією в радянській пресі [8, с. 151–155].

У кінці 1929 року газети почали публікувати повідомлення про розкриття підпільної самостійницької організації «СВУ». Діяльність цієї організації, за замовчуванням ДПУ, намагалася пов'язати з УАПЦ з метою одночасної ліквідації найкращих національно-патріотичних сил та української «гілки» православ'я. Були висунуті штучні звинувачення, які виповнювали сторінки преси: проти ВУАН (названий «центром контрреволюційної організації»), Українського інституту мовознавства, Медичного відділення Академії Наук (звинувачення в «медичному терорі» проти радянських вождів), а також проти професорів університетів, письменників, провідників кооперативного руху та ін. [8, с. 162]. Тим, на кого була покладена відповідальність за організацію цього суду, ймовірно, думалося, що для величезного політичного шоу, яким мало стати судове засідання «Спілки Визволення України», вони обрали особистості, які найкращим чином втілювали епоху національно-визвольної боротьби українського народу між 1917–1921 роками і, з цього приводу, їх вважали небезпечними символами недавньої української державності.

Протягом періоду з 26 лютого до 9 березня 1930 р. у Харкові відбувався процес «СВУ», під час якого газета «Вісті» щодня публікувала дві–три статті, що розкривали тих, хто, за думкою правоохоронних органів, належав до цієї

фактично неіснуючої організації. УАПЦ була однією з перших національних Церков і інституцій, що підпали під цю шовіністичну кампанію. Вона була віддана ідеалу релігійної та духовної незалежності України від Москви, оскільки зібрала навколо себе частину найсвідоміших українців, у тому числі тих, хто був пов'язаний з Українською Народною Республікою. Тому вона була перешкодою для радянської системи, з її планами створити атеїстичну, віддану системі спільноту людей.

У Харкові протягом 42 днів, з 9 березня по 19 квітня 1930 р., відбувся судовий процес над «учасниками «СВУ». Місцем суду було обрано приміщення оперного театру [62, с. 30–31]. На лаві підсудних знаходилися наступні особи: Сергій Єфремов, колишній голова партії соціалістів-федералістів і голова президії ВУАН, науковці з ВУАН Андрій Ніковський і Олександр Черняхівський, професор-філолог Київського ІНО Всеволод Ганцов, Володимир Чехівський, колишній прем'єр-міністр Директорії УНР, і його брат, священник Миколай Чехівський, Людмила Старицька-Черняхівська, письменниця і дворянка, та Володимир Дурдуківський, директор трудшколи № 1 ім. Т. Шевченка. Загалом, на лаві підсудних знаходилося 45 осіб. З них 20 чоловік належали до священничих родин як фактор, що погіршував вирок пролетарського суду для таких «неблагонадійних персон» [38, с. 317].

У перебігу судового процесу Державним обвинувачувачем виступив Михайлик – заступник Народного комісаріату юстиції та Генеральний прокурор УРСР. На початку процесу він зробив публічну промову, в якій висловив звинувачення проти засуджених. Його звинувачення включали такі пункти: спроба скинути радянську владу та основи соціалістичного будівництва шляхом просування ідеології української буржуазії і куркульства, бути агентами міжнародної буржуазії, підготовка до збройного повстання, намагання відділити Україну від Радянської Соціалістичної Республіки, використання масового та індивідуального терору з метою знищення видатних представників партії та радянської влади, а також виконання розвідницького завдання класового ворога на території Радянського Союзу [88, с. 61].

Українським академікам, письменникам, науковцям, лікарям, педагогам та діячам УАПЦ було висунуто звинувачення у створенні терористичних «п'ятірок» – церковної, шкільної, медичної, академічної та інших, а також у створенні периферійних мереж у містах Полтава, Дніпропетровськ, Одеса, Чернігів, Вінниця і т. д. Звинувачення було спрямовано проти поважних вчених, яких, звичайно, не можна було пов'язувати з антирадянськими цілями, це була чистої води фальсифікація. Однак, ці повідомлення було надруковано в газеті «Відомості» від 22 квітня 1930 р. [88, с. 157–159].

Щодо участі цих осіб в уряді Симона Петлюри, Михайлик відзначав, що вони нібито поширювали «антилюдський націоналізм» та закликали до жорстокої ненависті та погромів. Саме з убивством С. Петлюри в Парижі в 1926 р. пов'язувалося формування так званої «Спілки визволення України». Чекісти нібито знайшли повідомлення, які свідчили, що після вбивства С. Петлюри в Софійському соборі у Києві, листівки з цими повідомленнями розкидали з хорів під час богослужіння. Служба перетворилася в панахиду на честь загиблого, що було кваліфіковано як політична акція. Оголошений 19 квітня 1930 р. Верховним Судом України вирок у справі «СВУ» спочатку передбачав розстріл для п'яти осіб з 45 головних звинувачених. Проте, пізніше вирок було пом'якшено до 10 років ув'язнення та позбавлення прав громадських на п'ять років [64, с. 352–362].

Наслідки цього «процесу» для Володимира Чехівського як голови другого Всеукраїнського собору УАПЦ були плачевними. Його було засуджено за використання служителів УАПЦ і контрреволюційного куркульства для «збірних пунктів командного складу майбутнього повстання». За ці надумані звинувачення В. Чехівському, який стояв біля витоків створення УАПЦ, було призначено 10 років ув'язнення і п'ять років позбавлення прав. Він був розстріляний 3 листопада 1937 р. за рішенням «особливої трійки» Управління НКВД Ленінградської області, на честь 20-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції [72, с. 7–8].

У своїх спогадах о. Демид Бурко розмірковує про основну мету більшовиків щодо українського національного руху. Він приходить до точного висновку: «Завданням комуністичного режиму було знищити цілком усі вияви українського культурно-національного життя, тому він приточив до СВУ й Українську Автокефальну Церкву». Остання виступала в ролі захисника християнства та національної свідомості українського народу [8, с. 151].

Отже, партійно-комуністичний апарат, вибудовуючи свою ідеологію та жорстку тоталітарну структуру, з 1929 р. розгорнув посилений наступ проти українських науковців, мовознавців та інших знаних дослідників, а поряд з цим – на діячів УАПЦ, звинувачуючи їх у діяльності неіснуючої «Спілки визволення України», завдання якої контрреволюційна діяльність. Таким чином, через ув'язнення послаблювати вплив українських осередків.

4.3. Тотальне винищення очільників, духовенства та активних учасників діяльності УАПЦ на території УРСР

Піднесення релігійної активності серед населення УРСР у період до та після проведення всесоюзного перепису на початку 1937 року послужило причиною наступної хвилі переслідувань представників найпоширеніших релігійних конфесій УРСР, включаючи широкомасштабні акції проти УАПЦ (УПЦ).

У 1937–1938 роках НКВС СРСР провело серію репресивних операцій, спрямованих проти осіб, яких підозрювали в нелояльності до більшовицького режиму, з різних суспільних верств і груп. Виконання репресивних заходів регламентувалося «цілком таємними» оперативними наказами М. Єжова, народного комісара внутрішніх справ СРСР, в рамках яких по всій країні було піддано «великій чистці» верховні ешелони суспільства, а також значно ширші верстви населення. Наприклад, перелік осіб, які підпадали під дію одного з таких наказів – від 30 липня 1937 року, було охарактеризовано загальним терміном «антирадянські елементи», які, за даним документом, вважалися головними провокаторами будь-якого виду антирадянських і диверсійних

злочинів, як в колективних та радянських фермах, так і в сфері транспорту та окремих промислових галузях [65, с. 205].

У прагненні до проведення каральних операцій, зокрема у селах і серед вихідців з сіл, НКВС СРСР надавав орієнтири для визначення «антирадянських елементів» серед мільйонів громадян. Серед осіб, які підлягали репресіям, влада включала колишніх куркулів, дворян, чиновників, жандармів, учасників антирадянських повстань, контрреволюційних, збройних, фашистських, терористичних, диверсійних груп і організацій, членів антирадянських партій, а також карних злочинців різного рівня.

У списку соціально небезпечних осіб НКВС СРСР було включено «церковників» і «сектантів». Терміни, які застосовувалися для визначення цих категорій громадян, не були роз'яснені в офіційному наказі.

Упродовж 1917 року та після цього, ця особлива група суспільства, яка була визнана більшовиками як реакційна політична сила, постійно стикалася з тиском радянської влади. Цей тиск набував різних форм та ступенів сили, але він мав широкий і системний характер. Протягом перших 15 років комуністичного режиму, найбільші збитки серед духовенства стали наслідком жорстких репресивних заходів під час громадянської війни, кампанії з конфіскації церковних цінностей у 1922 році та колективізації сільського господарства у 1929–1930 роках. До цього дня остаточною кількістю жертв серед духовенства та вірящих у згаданому періоді залишається невідомою.

Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), незалежна від РПЦ, активно розвивалася з початку 1920-х років, отримуючи підтримку народу. Однак, Восени 1921 року, всього за два місяці після Першого всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ, її єпископами було висвячено 200 священників і стільки ж дияконів лише у Києві. А протягом року кількість парафій на Київщині перевищила 700 [12, с. 69]. У 1924 році в Україні налічувалося 30 єпископів, близько 1500 священників і дяків, а також понад 1200 парафій управлінь церкви [33, с. 335].

Сталінські органи державної безпеки запроваджували послідовну політику її придушення. Як відзначив перший митрополит церкви, В. Липківський, зазначена церква мала один супротивний фактор у вигляді «князів світу цього». В той самий період, коли УАПЦ тільки-но виходила зі свого початкового етапу, стаючи все міцніше і організованіше, залучаючи все більше прихильників з усього населення і продовжуючи розширювати своє впливове коло, виникала загроза зловісного «великого червоного змія, що намагався пожерти цю юну церкву [20, с. 135].

На українську церкву, яка намагалась зміцнити свідомість свого народу на основі національних цінностей, було накладено велику вагу політичних звинувачень у націоналізмі та контрреволюції [20, с. 151]. Священнослужителів цієї церкви було відзначено ворогами радянської влади, розмальовуючи їх як прихильників Петлюри, Денікіна, чорносотенців, жандармів та членів націоналістичних партій. Також український рух у церковній сфері було зневажливо називано «липківщиною», «самосвятством» та іншими подібними негативними термінами.

У період з 1922 року було здійснено перші арешти представників церковності та світських діячів, що були частиною автокефального руху. Подальший наростання репресивних заходів, кампаній і дискредитаційних акцій призвело до ув'язнення, заслання і знищення значної частини високопосадових осіб та звичайних священиків, а також їх родин. Це призвело до глибокого розладу та занепаду структури церкви [34, с. 252–258]. У жовтні 1927 року, під тиском ДПУ, митрополита В. Липківського було знято з посади очільника церкви. Його наступники також були арештовані та ув'язнені: М. Борецького у 1930 році та І. Павловського у 1936 році. Таким чином, було досягнуто повної ліквідації ієрархії церкви.

У період від кінця 1936 року до початку 1937 року, Київське обласне управління НКВС УРСР розпочало розслідування, яке мало кодову назву «Духовні». Головними фігурантами цього розслідування були архієпископи Володимир Самборський, Костянтин Малюшкевич, Юхим Калішевський,

Микола Карабіневич і Юрій Міхновський – ієрархи Української Автокефальної Православної Церкви. А вже 8 червня 1937 року, до столичного підрозділу НКВС УРСР надійшла директива з Москви, в якій закликалося «розпочати рішучі заходи щодо ліквідації церковників та прихильників сект» [71, с. 30].

Стартом масових арештів у церковному середовищі стало таємне розпорядження НКВС СРСР у рамках агентурної справи «Духовні». 13 червня 1937 року архієпископа УАПЦ Володимира Самборського, що проживав у місті Біла Церква, заарештували чекісти. Він був доставлений до Києва, де перебував у розпорядженні секретно-політичного відділу центрального апарату НКВС УРСР. Після перебування у Лук'янівській тюрмі протягом 10 днів, церковний діяч «зійнався», що в квітні 1936 року за проханням архієпископа Юрія Міхновського вступив до керівного складу української фашистської організації церковників, яка мала на меті дискредитації радянської влади в Україні та встановлення фашистської диктатури під керівництвом нацистської Німеччини. Під час допиту, який відбувся 23 червня 1937 року, ув'язнений священник розповів слідству про склад підпільного контрреволюційного осередку і його лідера – митрополита УАПЦ Василя Липківського [12, с. 202–211]

За допомогою специфічних методів, представники органів безпеки змусили В. Самборського признатися та підписати фальсифіковані матеріали, які свідчили про існування «антирадянського осередку» серед священнослужителів та прихильників УАПЦ на території Київщини. За версією, яку придумали працівники органів безпеки, архієпископ очолював Білоцерківську контрреволюційну фашистську організацію серед духовенства. Внаслідок цього, в кінці червня–липні 1937 року, були затримані священнослужителі та актив УАПЦ в місті Біла Церква та Білоцерківському районі Київської області, яких підозрювали у змові протирадянської групи.

24 червня 1937 року було заарештовано Дмитра Оробинського, поштаря з Білої Церкви і колишнього секретаря митрополита УПЦ Івана Павловського, чекістами. Наступного дня архієпископа УАПЦ Юхима Калішевського, який працював бухгалтером Білоцерківської водолікарні, також було взято під варту.

Під час допитів Ю. Калішевського, слідчий – сержант держбезпеки Кузьма Лупенко – домагався одержати свідчення від священнослужителя щодо контактів «фашистської організації церковників» з офіційним представником УАПЦ у Західній Європі Євгеном Бачинським та керівником української єпархії в Америці та Канаді Іваном Теодоровичем [13, с. 212–219].

Унаслідок підозри в антирадянській діяльності 11 липня 1937 року у Києві співробітники НКВС здійснили обшук у квартирі на вулиці Лютеранській, 15 та затримали власника помешкання – архієпископа УАПЦ Юрія Міхновського, який вже був обвинувачувався у кримінальній справі разом з архієпископом В. Самборським. Під тиском слідчого Юрій Міхновський вимушений був визнати свою причетність до створення антирадянської організації у другій половині 1936 року, за наставленням та під керівництвом першого митрополита УАПЦ [5, с. 198].

В липні 1937 року, чекісти стали допитувати архієпископа УАПЦ, Миколу Карабіневича, щоб він назвав учасників осередку «контрреволюційної фашистської організації» в місті Умань та пояснив їхню діяльність. Під час одного з допитів, за настоянням слідчого, ув'язнений священник зізнався у зв'язках «Київського центру контрреволюційної фашистської організації церковників» з міфічною антирадянською групою «Спілка визволення України» [5, с. 211–224].

В. Чехівський, репресований органами Радянської влади, був ідеологом та фактичним керівником української автокефальної православної церкви. Він здійснював свій вплив і надавав керівництво через митрополита Липківського, який представляв «УАПЦ». Чехівський також був звинувачений у т. зв. «справі СВУ», як один із керівників буржуазної націоналістичної організації «СВУ», та засуджено до 10 років ув'язнення [5, с. 220].

У столиці УРСР 19 липня 1937 року було затримано Костянтина Малюшкевича – колишнього архієпископа Української Православної Церкви. Він був фігурантом агентурної справи «Духовні». Після двох місяців у слідчому ізоляторі, Малюшкевич почав співпрацювати з радянськими

спецслужбами, розповідаючи про таємні форми антирадянської пропаганди, яку підтримували прихильники української автокефалії. За його словами, агітація проти радянської влади вже проникла до церковно–богослужбових текстів у вигляді націоналістичних пісень, молитов за Україну та інших матеріалів з антирадянським змістом [13, с. 215].

У справі «Духовні», 27 жовтня 1937 року, було спіймано й заарештовано 30 осіб. З них 17 осіб (В. Самборський, Ю. Міхновський, П. Цинкаловський, І. Іващенко, О. Желишкевич, С. Лучко та інші) були розстріляні на підставі рішення трійки при Київському обласному управлінні НКВС. Ще 8 осіб (П. Левчук, І. Дзюбенко, В. Самборська та інші) отримали вирок у 10 років позбавлення волі в виправно-трудових таборах. Щодо інших 5 осіб, тривали слідчі дії [30, с. 264].

В кінці жовтня 1937 року була здійснена арешт митрополита УАПЦ Василя Липківського [11, с. 190]. Він був звинувачений за свідченням священнослужителів УАПЦ Ю. Калішевського, К. Малюшкевича, Ю. Міхновського, В. Самборського, А. Янковського як головного натхненника «контрреволюційної української націоналістичної організації церковників». Протягом слідства В. Липківський заперечував свою вину і не підтвердив свою причетність до антирадянської групи. Митрополит УАПЦ стверджував, що його роль полягала лише в зборі підписів за відновлення українських православних церков та підтримці зв'язку з українськими єпископами, що перебували в еміграції. Згідно з вироком трійки при Київському обласному управлінні НКВС від 20 листопада 1937 року, митрополиту винено найстрашніший вирок – розстріл [2, с. 235]. Митрополита УАПЦ Василя Липківського було розстріляно 27 листопада (точне місце невідоме) [1, с. 236].

У записці від 27 листопада 1937 року підписаний наркомом внутрішніх справ УРСР І. Леплевським, адресовану генеральному комісару держбезпеки М. Єжову детально описано справу проти «української фашистської організації церковників-автокефалістів» та затримання 45 осіб, серед яких були як духовні люди, так і світські представники УАПЦ. У цьому конфіденційному документі

Леплевський посилався на те, що з ліквідацією цієї організації було остаточно знищено духовенство і керівний склад УПЦ [30, с. 264–265].

Таким чином ми бачимо, що УАПЦ, як національно-релігійна організація, була непотрібна атеїстичному тоталітарному режиму, оскільки її прихильники були символом бажання віруючих українців до духовної незалежності від Москви. За допомогою агентурних та оперативних заходів, проведених радянськими органами державної безпеки, спрямованих на виготовлення лідерів та остаточно придушення автокефальної православної церкви в Україні, було знищено керівництво та остаточно припинено діяльність залишків УАПЦ.

У 1937 році репресії були спрямовані на перетворення суспільства шляхом насильницького очищення, включаючи позбавлення найактивніших послідовників релігійних переконань. Одночасно, ця акція була спрямована на помсту та покарання віруючих за відмову приймати антирелігійну та антицерковну політику влади, це був спосіб залякування та переконання інших верств населення у лояльності.

Операція була спрямована на фізичне винищення священнослужителів, монахів, проповідників, керівників релігійних груп та осіб, пов'язаних з ними родинними чи кровними зв'язками, з метою створення умов, при яких неможливо було здійснювати нормальну життєдіяльність для цих верств населення. Це стосувалося представників усіх релігій та церков, які діяли в УРСР, але особливо жорстокими й послідовними були переслідування духовенства й активу українських церков з національною спрямованістю.

РОЗДІЛ 5. МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ ДОСЛІДЖЕННЯ В ШКІЛЬНІЙ ОСВІТІ

У сучасній школі головною метою викладання історії є набуття учнями патріотично–культурних настроїв, оскільки проблематика патріотизму дуже актуальна. Покладаються додаткові завдання, такі як сприяння розвитку активної громадської участі, формування громадянської позиції учнів старшої школи, вивчення і закріплення знань про минуле рідного краю, Батьківщини та історії країни протягом багатьох століть. Виховання поваги до творців історії і їх носіїв також є важливим аспектом, зокрема очевидці та учасники бойових дій російсько-української війни, представники демократичної влади та старожили – носії історії ХХ століття. Під час проведення уроків також надзвичайно важливо розвивати критичне та аналітичне мислення, творчі здібності учнів. Відтак, уроки історії в даний час мають сприяти формуванню причинно-наслідкових зв'язків учнів, які допоможуть уникнути помилок минулого та розвинути нову історію України.

Матеріали, які були опрацьовані у роботі, можуть бути використані для планування уроків історії в 10 класі. На уроці з предмету історії України дана тема відноситься до розділу «Україна у складі тоталітарної імперії – союзу радянських соціалістичних республік».

При плануванні уроку в 10 класі з історії України на тему «Релігійне життя в УСРР. Українська автокефальна православна церква (УАПЦ)» ми разом з вивченням церковно-державних відносин в УРСР, опануємо нову для теми – історію Української автокефальної православної церкви.

На уроці варто буде ознайомити учнів з новими термінами: УАПЦ, автокефалія, «липківщина», «народна церква».

Також на уроці при опрацюванні теми учні будуть вивчати діяльність церковних і громадсько-політичних діячів, які пов'язані з діяльністю УАПЦ, а саме Василя Липківського, Володимира Чехівського, Миколи Борецького, Івана Павловського та інших, які були безпосередніми творителями історії української церкви.

Далі вчитель дає базову інформацію про історію УАПЦ: «На початку ХХ століття, разом з боротьбою за незалежність України, також було розпочато формування самостійної Української православної церкви. У 1919 році український уряд проголосив про автокефалію української церкви. Це означало, що Церква сама провадила своє адміністративне і духовне життя, без вказівок із інших центрів з-за кордону. Першою вагомою рисою новоутвореної церкви було проведення богослужінь українською мовою. У 1921 році відбувся Всеукраїнський православний Собор у Києві, де Українська православна церква була проголошена автокефальною. Спочатку радянська влада підтримувала Українську автокефальну православну церкву з метою послаблення Російської православної церкви. Однак, у 1930 році, радянська влада розпочала боротьбу проти Української автокефальної православної церкви та припинила її існування. Протягом 1920-х років, комуністична влада сприяла виникненню розколів у православній церкві, розвитку протестантських церков та нетрадиційних культів. Зокрема, у 1921–1923 роках під приводом боротьби з голодом сталися пограбування храмів та конфіскація цінностей. Протягом 1920-х років, держава активно проводила антицерковну та атеїстичну пропаганду».

Поступово на уроці з історії України при опрацюванні теми «Релігійне життя в УСРР. Українська автокефальна православна церква (УАПЦ)» можна використати такі інноваційні методи: 1) актуалізація – гра на відповідність і співставлення дат та подій післявоєнного періоду на платформі Padlet; 2) мотивація – скласти пазли історичного діяча та описати його діяльність на платформі Jigsawplanet; 3) вивчення основного матеріалу – робота з історичною картою Радянської України за допомогою колеса Фортуни на платформі Flippity; 4) закріплення – виправте помилку в переліку тез на платформі Vaamboozle; 5) домашнє завдання – перегляд історичного фільму на платформі YouTube. Таким чином, використання інноваційних методів зробить цікавішою монотонну інформацію підручника, а онлайн-вікторини та ігри будуть сприяти аналітичному та критичному мисленню на уроках історії України.

В сучасній школі все більше використовуються інтерактивні методи навчання, що значно підвищує зацікавленість і сприйняття навчального матеріалу учнями. Особливістю цих методів є те, що всі учні беруть участь в навчальному процесі, незалежно від їх рівня та початкового зацікавлення у тему уроку. На відміну від традиційного уроку у формі бесіди і лекційного читання, інтерактивні методи розвивають у учнів критичне та аналітичне мислення, що сприяє легшому аналізу та створенню причинно–наслідкових зв'язків. Наприклад, до інтерактивного навчання, яке можна використати на уроках історії, відносять такі методи: 1) «робота в парах/міні-групах» – сприяють прояву та використанню сильних сторін в слабких учнів та підтримка лідерських якостей в процесі конкуренції серед сильних учнів; 2) «Карусель» та «Акваріум» – ці методи допоможуть учням спостерігати за роботою своїх однокласників, обмінюватися інформацією та доповнювати її. Використовуючи ці методи, можна вивчати цікаву інформацію про традиції польського та українського населення в період міжвоєнної Галичини; 3) «Мозковий штурм» та «Мікрофон» – методи, що будуть сприяти швидкому критичному мисленню, оскільки за допомогою генерації миттєвих ідей буде формуватися нестандартна картина історії минулого. 4) «Дискусія» та «Дебати» – це процес, де буде висловлено різні точки зору учнів стосовно теми і кожен зможе відстояти свою думку або заперечити чужу. На такому виді заняття можна буде задати проблемні питання «Сформулюйте твердження, які, на вашу думку, характеризують становище української церкви». Під час обговорення учні будуть аналізувати побачені фотографії і роздумуючи висловлять власні думки; 5) «Прес» – сприятиме стислому, але чіткому викладу інформації, що значно полегшить роботу для слабших учнів та викриє цікаві формулювання сильніших учнів. Особливість такого методу – це шаблонні початкові слова – «я вважаю...тому що...наприклад».

Таким чином, використання інтерактивів на уроках історії та суспільствознавчих дисциплінах сприятиме кращому засвоєнню інформації, відбудеться підвищена зацікавленість учнів темою та виховуватиме в учнів

інформаційну компетентність, що є дуже важливим фактором в XXI столітті [82, с.23].

Також, для стимулювання старшокласників можна використовувати різні методи, наприклад: обговорення плакату або малюнку; декламування / читання уривку з твору; висловлення асоціацій щодо основної теми уроку; створення кластера або кошика ідей; презентація компактного повідомлення, яке учні підготували заздалегідь. Вчителю також можна поставити старшокласникам запитання з теми уроку, процитувати цікавий уривок або розповісти коротку історію, нагадати відоме прислів'я або крилатий вислів, озвучити нову інформацію, описати рекламу і т.д. [84, с. 49].

На уроках історії в старших класах рекомендується використовувати методи й підходи, що базуються на використанні рефлексії. Учні повинні постійно розмішляти над такими питаннями: Які нові знання ми сьогодні здобули, яких не мали раніше? Що нового ми навчилися робити, чого не вміли раніше? Які почуття виникали у нас під час цього процесу? Що нас здивувало або порадувало під час уроку? Які запитання ми б хотіли поставити вчителю, автору або експерту? Також варто звернутися до внутрішнього стану учнів і спитати їх, які почуття вони відчули під час уроку, що вони вважають своїм найкращим досягненням, над чим їм ще варто працювати та інше [83, с. 51].

Успішне застосування завдань, що спрямовані на розвиток компетентностей, значною мірою залежить від системи контролю та оцінювання навчальних досягнень учнів. У нашому випадку, основними об'єктами контролю є складові предметної історичної компетентності: знання, вміння, навички та результати дослідницьких і творчих завдань учнів старших класів. Оцінювання старшокласників здійснюється згідно з критеріями оцінювання навчальних досягнень, що встановлені для загальної середньої освіти, затверджені Міністерством освіти і науки України [83, с. 19].

Для досягнення поставлених цілей має бути здійснено значне посилення самостійної та продуктивної діяльності учнів, спрямоване на розвиток їхніх особистісних якостей та творчих здібностей, вміння самостійно здобувати нові

знання та розв'язувати проблеми, а також вміння орієнтуватись у житті суспільства [83, с. 32].

Отже, в процесі проведення історичних уроків дуже важливо сприяти розвитку критичного та аналітичного мислення, а також творчих здібностей, що призведе до більш активної участі учнів у класі. Засвоєння причинно–наслідкових зв'язків допоможе учням у майбутньому аналізувати свої вчинки та сприятиме розвитку нової історії України.

ВИСНОВКИ

Упродовж періоду з 1919 до 1930 року в Києві відбулися процеси формування, розвитку та налагодження організаційної та структурної сторони Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Під час цього періоду також були реалізовані ключові принципи української національної православної церкви, що включали впровадження автокефалії та українізації церковного життя церкви в Україні.

Зміни в суспільстві, імперії загалом, релігійна політика урядів Центральної Ради, Гетьманату Петра Скоропадського, уряду Директорії УНР та більшовиків впродовж 1917–1921 рр. відіграли ключову роль у розвитку автокефального руху та формуванні УАПЦ. У духовному осередку нашої країни Києві – відбувалися церковні собори, які були важливим кроком у становленні церковної структури, формуванні та функціонуванні майбутнього церковного життя.

Упродовж ХХ століття, коли зв'язок з Московським урядом, а потім з СРСР, послаблювався або навіть переривався, в Україні ставав можливим процес проголошення незалежності православної церкви.

Спочатку радянська влада приставала до розвитку Української Автокефальної Православної Церкви з деякою поблажливістю, маючи надію використати її для протистояння Російській Церкві, з якою вона вела тоді запеклу боротьбу. У свою чергу, УАПЦ, яка діяла в умовах радянської держави, ставилася до радянської влади нейтрально. Але антинародна влада швидко розуміла потужну національно-творчу силу, що впливала із незалежності Української Автокефальної Православної Церкви, і спрямувала свою агресію проти неї. Офіційну терпимість швидко замінили постійні пригноблення, систематичні переслідування та масові вбивства.

Митрополит Василь Липківський вказав на основні причини переслідування Української Автокефальної Православної Церкви. По-перше, влада швидко помітила, що Церква зростає у силі і стає небезпечною для влади. Церква оголосила себе автокефальною, незалежною від московської церковної

ієрархії, що включає ідею незалежності від держави. По-друге, Церква отримує значну підтримку народу, що неприємно для антитицерковної влади. По-третє, Церква пропагує національну свідомість, що дуже протистоїть радянській ідеології, яка протривить будь-якій формі національної самосвідомості, особливо української.

У діях радянської влади по примусовому усуненню релігії та політичного переслідування була мета повністю знищити автокефальний рух та будь-яке існування церкви у безбожній країні – СРСР. За часи 1920–1930-х років, було проведено строге засекречення документальних доказів про історію автокефальної церкви та репресивні заходи, проведені ЧК проти неї. Протягом цього періоду, також були знищені всі основи української науки, занепала сфера українських гуманітарних досліджень, а вчені стали жертвами репресій.

Під час цього періоду Українська Автокефальна Православна Церква, так само як і інші церкви в СРСР, зазнала правових та адміністративних обмежень. Але відмінно від інших церков, її було повністю знищено більшовицьким режимом, який ніколи не дозволяв відновлення УАПЦ. Основним поясненням цього є той факт, що вона була інституцією, що втілювала українські національні прагнення до релігійної та духовної незалежності від Москви.

До 1937 року всі троє митрополитів цієї Церкви були неодноразово арештовані, проте вони все ж залишалися живими, незважаючи на те, що не могли займатися церковним служінням. Наприкінці 1937 року всі керівники цієї Церкви були фізично знищені. Таким чином поклавши кінець існування УАПЦ формації 1921 року.

УАПЦ 1920-х рр. відіграла важну роль у збереженні та посиленні національної самосвідомості значної частини населення УСРР. Власне зважаючи на цю особливість церкви, вона й стала об'єктом широкомасштабних переслідувань з боку радянської влади, що в кінці кінців призвело до її примусової ліквідації. Проте поява та функціонування УАПЦ в цей період є яскравим показником того, що ідея «народної» церкви була прийнята значною частиною населення. Це було підтримано представниками різних соціальних

верств: селянами, робітниками, інтелігенцією і, що особливо важливо, самим духовенством. Зростання чисельності парафіян у новій церкві свідчило про те, що УАПЦ, окрім задоволення релігійних потреб, давала можливість реалізувати національні прагнення, наскільки це було можливо в той період.

Матеріали, які подані в дослідженні, можуть бути використані для планування уроків історії в 10 класі. На уроці з предмету історії України дана тема відноситься до розділу «Україна у складі тоталітарної імперії – союзу радянських соціалістичних республік». В магістерській роботі наочно показано, як можна використати тему дослідження на уроках історії.

Варто пам'ятати, що основною метою уроків є покращення засвоєння навчального матеріалу з історії учнями, збільшення їх візуалізації та залучення до активної роботи під час традиційного уроку і опрацювання нової теми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

І. Збірники документів і матеріалів

1. Витяг з акту про страту митрополита УАПЦ Василя Липківського від 27 листопада 1937 р. За документами ЦДАГО України / Упоряд. І. Бухарева, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. Київ, 2006. № 1/2 (26/27). Ч. 2. С. 236.
2. Витяг з протоколу № 177 засідання Трійки при Київському обласному управлінні НКВС УРСР від 20 листопада 1937 р. про вирок у справі митрополита УАПЦ Василя Липківського від 20 листопада 1937 р. За документами ЦДАГО України / Упоряд. І. Бухарева, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. Київ, 2006. № 1/2 (26/27). Ч. 2. С. 235.
3. Витяг з протоколу засідання Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 18 січня 1919 р. За документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України / Упоряд. І. Бухарева, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. Київ, 2005. № 1/2 (24/25). Ч. 1. С. 40.
4. Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14–30 жовтня 1921 р. Франкфурт, Майн, 1946. 32 с.
5. Документи з архівної кримінальної справи на митрополита УАПЦ Василя Липківського. 1937–1989 рр. / Упоряд. І. Бухарева, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. Київ, 2006. № 1/2 (26/27). Ч. 2. С. 189–237.
6. Документи про підготовку до проведення II Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. / Упоряд. І. Бухарева, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. Київ, 2005. № 1/2 (24/25). Ч. 1. С. 86–102.
7. Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 року: Документи і матеріали / Упоряд. С. І. Білокінь, І. М. Преловська, І. М. Старовойтенко. Київ : Оранта, 2007. 698 с.

8. Мартирологія Українських Церков: В 4-х т. Т. I. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. Балтимор, Торонто : Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. 1207 с.
9. Митрополит Василь Липківський: матеріали до біографії: З фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України / Упоряд. Л. Пилявець. Київ, 1993. 48 с.
10. Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: документи і матеріали / Упоряд. Михайліченко Г., Пилявець Л., Преловська І. Київ–Львів : «Жовква», 1999. 560 с.
11. Постанова про арешт митрополита УАПЦ Василя Липківського від 27 жовтня 1937 р. За документами ЦДАГО України / Упоряд. І. Бухарева, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. Київ : 2006. № 1/2 (26/27). Ч. 2. С. 190.
12. Протокол допиту Володимира Самборського від 23 червня 1937 р. За документами ЦДАГО України / Упоряд. І. Бухарева, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. Київ, 2006. № 1/2 (26/27). Ч. 2. С. 202–211
13. Протокол допиту Костянтина Малюшкевича від 10 вересня 1937 р. За документами ЦДАГО України / Упор.: І. Бухарева, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. Київ, 2006. № 1/2 (26/27). Ч. 2. С. 212–219
14. Статут Всеукраїнського об'єднання релігійних громад Української Автокефальної Православної Церкви, яка скорочено зветься УАПЦ / Всеукраїнська Православна Церковна Рада. Київ : Київ–Друк, 1927. 16 с.
15. Уривок з листа митрополита Івана Павловського до архієпископа Івана Теодоровича про «надзвичайний» собор 28–29 січня 1930 р. про ліквідацію УАПЦ від 5 серпня 1931 р. / Упоряд. І. Бухарева, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. Київ, 2005. № 1/2 (24/25). Ч. 1. С. 255–256.

16. Явдась М. Українська Автокефальна Православна Церква: Документи для історії Української Автокефальної Православної Церкви. Мюнхен–Інгольштадт : Вид. Краєвої Ради У.А.П.Ц. у Федеральній Республіці Німеччині, 1956. 228 с.

II. Праці діячів досліджуваного періоду, церковна документація.

17. Бурко Д. Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя. Саут-Бавнд-Брук; Н. Дж., США : Вид. Оселя Св. Ап. Андрія Первозванного, 1988. 392 с.

18. Історична записка про минуле життя Української Православної Церкви і відродження її автокефалії. Всеукраїнська Православна Церковна Рада до братів-українців, що розсіяні на терені Західної і Центральної Європи. Мюнхен ; Нюрнберг, 1954. 32 с.

19. Липинський В. Релігія і церква в історії України (Передрук статей з «Америки»). Нью Йорк, 1956. 111 с.

20. Липківський В. Відродження Церкви в Україні. 1917–1930. Торонто : Українське видавництво «Добра Книжка», 1959. 335 с.

21. Липківський В. Православна Христова Церква українського народу. Мюнхен : Православна Церковна Рада УАПЦ, 1951. 32 с.

22. Липківський В. Проповіді на неділі й свята. Слово Христове до українського народу. Торонто : Українське Православне Братство ім. Митрополита Василя Липківського, З.Д.А., 1988. 609 с.

23. Лотоцький О. Автокефалія. Нарис історії автокефальних церков: В 2 т. Праці Українського наукового інституту. Варшава, 1935. 207 с.

24. Лотоцький О. Українські джерела церковного права. С. Бавнд Брук–Нью-Йорк : Видавництво Св. Софії Української Православної Церкви в США, 1984. 306 с.

III. Періодична преса

25. Наказ Церковним Радам Української Автокефальної Православної Церкви. *Церковні Вісті*. 1927. Ч. 2–3. С. 39–52.

26. Чехівська О. «О. Ч.». Лист до редакції. *Українські вісті*. Новий Ульм, 1949. Ч. 47 (307). 12 червня. С. 4.

IV. Мемуарна література

27. Евлогий (Георгиевский), митрополит. Путь моей жизни: По страницам воспоминаний. Москва : Изд-во Сретенского монастыря, 2006. 256 с.

28. Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929 / Упоряд. О. І. Путро, Т. В. Вересовська, В. А. Кучмаренко, Л. Ю. Портнова, Л. І. Стрельська. Київ, 1997. 848 с.

V. Монографії і статті

29. Андрусин Б. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР). Київ: «Либідь», 1997. 176 с.

30. Бажан О. Агентурна справа «Духовні» : НКВС проти УАПЦ. *Православ'я в Україні. До 300-річчя з Дня народження преподобного Паїсія Величковського та Григорія Савича Сковороди: Збірник статей*. Київ ; Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута»», 2022. С. 255–266.

31. Басишина Л., Пилявець Л., Чуприна В. Переслідування УАПЦ. *Український церковно-історичний журнал*. Київ, 2001. № 1. С. 59–67

32. Бачинський Д.В. Українська інтелігенція – основна рушійна сила українізації. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Збірник статей. Вип. 5. Київ, 2001. С. 144–145.

33. Білінський Я. Стан Української Православної Церкви в УРСР. *Збірник праць Ювілейного Конгресу у 1000-ліття хрещення Руси-України*. Мюнхен, 1988/1989. С. 334–348.

34. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. Київ : ДМП Полімед, 1999. 447 с.

35. Білокінь С. Православні єпархії України 1917–1941 рр. *Історико-географічні дослідження на Україні*. Збірник наукових праць. Київ : Наукова думка, 1992. С. 100–120.

36. Болотов В. Лекции по истории древней Церкви. У 4-х т. Т. III: История Церкви в период Вселенских Соборов. Церковь и государство. Репр. воспр. изд. 1917. Церковный строй. Москва, 1994. 767 с.
37. Боцюрків Б. Знищення Української Православної Церкви в Радянському Союзі у 1929–1936 рр. *Сучасність*. Львів, 1990. № 11 (355). С. 80–91.
38. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. Репринтне вид. Київ : Вид. Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998. Т. 4. Част. 1. 384 с.
39. Гирич І., Ульяновський В. Релігія та церква в житті й творчості Михайла Грушевського. Грушевський М.С. *Духовна Україна*. Київ, 1994. С. 521–544.
40. Драбинко О. Українська Церква: шлях до автокефалії. До дискусій навколо канонічного статусу, богослужбової мови та історії Української Церкви. Київ : Фонд пам'яті Блаженнішого Митрополита Володимира, ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. 684 с.
41. Житкова О. Київ як центр автокефального руху в роки Української революції. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Кропивницький, 2018. Вип. 23. С. 128–137.
42. Зінченко А. Визволитися вірою: Життя і діяння митрополита Василя Липківського. Київ : Дніпро, 1997. 424 с.
43. Зінченко А. Всеукраїнський Православний Церковний Собор 1921 р. в духовному розвитку українського народу. *Український церковно-визвольний рух*. Київ : Вид. Комітету для відзначення 75-річчя УАПЦ, 1997. С. 11–23.
44. Ігнатуша О. М. ВПЦР як центральна ланка УАПЦ: досвід нетривалої еволюції (1921 – 1927 рр.). *Філософські обрії*. Полтава, 2010. № 23. С. 229–244.
45. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя : Поліграф, 2004. 440 с.
46. Киридон А. Держава – церква – суспільство : інверсна трансформація в Україні: монографія. Рівне : РІС КСУ, 2011. 216 с.

47. Киридон А. До питання про взаємини УАПЦ і радянської влади в середині 1920-х років. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2005. С. 317–329.
48. Киридон А. Рух за церковне оновлення: українізація православних парафій (1917–1921). *Уманська старовина*. Умань, 2016. Вип. 2. С. 17–29.
49. Киридон А. Час випробувань: Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. Тернопіль : Підручники і посібники, 2005. 384 с.
50. Киридон А. Шлях до «Собору самопізнання»: До 80-ї річниці Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 2007. Вип. 16. Ч. 2. С. 220–234.
51. Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію / Організація оборони чотирьох свобод України. Нью-Йорк, 1963. 87 с.
52. Павелко І. Україна, Русь і московізм: науково-популярний нарис. Буенос-Айрес : Вид-во Миколи Денисюка, 1952. 109 с.
53. Пащенко В. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті роки / В. Пащенко, А. Киридон. Полтава, 2004. 336 с.
54. Пащенко В. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті рр. ХХ ст. Київ, 1993. 188 с.
55. Пилявець Л. Взаємовідносини між православними церквами в Україні в умовах становлення тоталітаризму. *Церква і національне відродження*. Київ, 1993. С. 78–89.
56. Пилявець Л. Всеукраїнський Православний Церковний Собор Української Автокефальної Православної Церкви, 14–30 жовтня 1921 р. *Український історик*. Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен, 1997. Т. XXXIV. Ч. 1–4 (132–135). С. 91–104.
57. Плохій С. Долаючи минуле: перспективи відокремлення церкви від держави в Україні. *Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 28–30 вересня 1994 р. Київ : Право, 1996. С. 41–52.

58. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси / Відп. ред. В. Смолій. Київ : Наукова думка, 2002. 952 с.
59. Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ. Рим, 1964. 125 с.
60. Потієнко В. Відновлення ієрархії Української Автокефальної Православної Церкви. Новий Ульм : Вид. Вищого Церковного Управління Української Автокефальної Православної церкви, 1971. 68 с.
61. Преловська І. «Собор самопізнання» Української автокефальної православної церкви. *Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 року: Документи і матеріали* / Упоряд. С. І. Білокінь, І. М. Преловська, І. М. Старовойтенко. К., 2007. С. 17–37.
62. Преловська І. Переслідування та ліквідація УАПЦ (УПЦ) (1921–1938 рр.): огляд архівно-кримінальних справ ГДА СБ України та ЦДАГО України. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. Київ, 2009. № 1 (32). С. 26–48.
63. Преловська І. Проблеми українізації церковного життя в документах Української Автокефальної Православної Церкви у 1920-х рр. *Труди Київської Духовної Академії*. Київ, 2015. № 15. С. 335–345.
64. Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. Відп. ред. І. Ільєнко. Київ, 1995. 448 с.
65. Рубльова Н. Репресії проти «церковників» і «сектантів» в УРСР, 1917–1939 рр. / *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. Київ, 2007. № 1 (28). С. 205–219.
66. Ткачук О. Всеукраїнська православна церковна рада: створення та діяльність. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія*. Київ, 2006. № 83. С. 87–88.
67. Ульяновський В. Церква в Українській Державі. 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). Київ : Либідь, 1997. 320 с.
68. Ульяновський В. Церква в Українській Державі. 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради). Київ : Либідь, 1997. 200 с.
69. Хомчук О. Церква поза церковною огорожею. Розколи і руйнація

Української православної церкви в пошуках «константинопільського визнання». Чікаго, Іллінойс, 2002. 622 с.

70. Чемерис В. Голгофа Українського Православ'я. Київ : Поліграфіка, 1998. 504 с.

71. Юнге М. Вертикаль большого террора. История операции по приказу НКВД № 00447. Москва : Новый хронограф ; АИРО–XXI, 2008. 784 с.

VI. Науково-довідкова література

72. Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1939): біографічний довідник / Упоряд. І. В. Бухарєва, В. М. Даниленко, В. М. Окіпнюк, І. М. Преловська. Київ : Смолоскип, 2011. 182 с.

VII. Навчально-методична література

73. Баханов К. О. Принципи побудови шкільного курсу історії України. *Історія та правознавство: науково-методичний журнал*. Харків, 2014. № 34–36. С. 2–7.

74. Власов В.С., Кульчицький С.В. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Літера ЛТД, 2018. 256 с.

75. Геник Л. Я. Народнo-релігійні традиції в сучасному педагогічному процесі. *Рідна школа*. Київ, 2002. № 6 . С. 37–43.

76. Діанова Н. М. Методичні рекомендації до спецкурсу «Історія релігії та церкви в Україні»: методичні рекомендації. Одеса : «Одеський національний університет імені І. І. Мечникова», 2014. 24 с.

77. Історія Помісних Православних Церков: навчально-методичні рекомендації. Ч. 1. Диптихіальні Церкви / укл.: прот. М. Щербань, прот. М. Марусяк, свящ. М. Лагодич. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2009. 112 с.

78. Історія релігій і церкви в Україні: Методичні рекомендації до спецсемінару. / Упоряд. Ігнатуша О. М. Запоріжжя, 1998. 68 с.

79. Кришмарел В. Ю. До питань про впровадження релігієзнавчого компоненту в курс «Історія України» (10-11 класи). *Педагогічна освіта: теорія і практика*. Кам'янець-Подільський, 2011. Вип. 8. С. 72–78.

80. Кришмарел В. Ю. Питання релігієзнавства в курсі історії в ЗНЗ: актуалізація. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, присвяченої 80-річчю заснування Донецького національного університету імені Василя Стуса 4-5 квітня 2017 року. Вінниця, 2017. С. 193–195.

81. Лаухіна І. Вивчення релігії у школах Франції в контексті європейських культурних традицій. *Порівняльно-педагогічні студії*. Умань. 2013. № 1. С. 18–27.

82. Пометун О.І., Пироженко Л.В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: науково-методичний посібник. Київ : Вид-во А.С.К., 2004. 140 с.

83. Пометун, О., Власов В. Практичний довідник учителя історії. Київ : ДП «Альтернатива», 2015. 215 с.

84. Ремех Т.О. Методика навчання учнів 9-го класу основ правознавства : методичний посібник. Київ : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 96 с.

85. Стельникович С. В. Методичні рекомендації до семінарських занять з навчальної дисципліни «Історія релігії та церкви в Україні». Житомир: Вид. О.О. Євенок, 2020. 52 с.

86. Фіцула М. Педагогіка: навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. Київ : Видавничий центр «Академія», 2002. 528 с.

87. Яковенко Г. Методика навчання історії. Навчально-методичний посібник. Харків. 2017. 324 с.

VIII. Дисертації, автореферати дисертацій.

88. Житкова О. О. Діяльність УАПЦ у м. Києві (1919 – 1930-й роки) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 2019. 218 с.

89. Ігнатуша О. Українська Автокефальна Православна Церква (1917–1930 рр.). : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Харків, 1993. 255 с.

90. Киридон А. Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917–1930-ті роки) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Київ. 2006. 34 с.

91. Котломанітова Г. О. Релігійне виховання в історії шкільної освіти України (60-ті роки ХІХ – 30-ті роки ХХ ст.) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Полтава, 2007. 233 с.

92. Преловська І. Джерела з історії Української автокефальної православної церкви 1917–1939 рр.: збереженість, класифікація, актуалізація та інформаційний потенціал : дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Київ. 2015. 555 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Учасники Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору.
Київ, жовтень 1921 р.

Джерело. URL: <https://www.uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/zhovten/23/1921-vysvyachennya-vasylya-lypkivskogo-na-mytopolyta-kyuivskogo-i-vsiyeyi-ukrayiny-uarc>

Єпископат УАПЦ. 1921–1926 рр.

Джерело. URL: <https://www.uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/zhovten/23/1921-vysvyachennya-vasylya-lypkivskogo-na-mytopolyta-kyuyivskogo-i-vsiyeyi-ukrayiny-uapc>

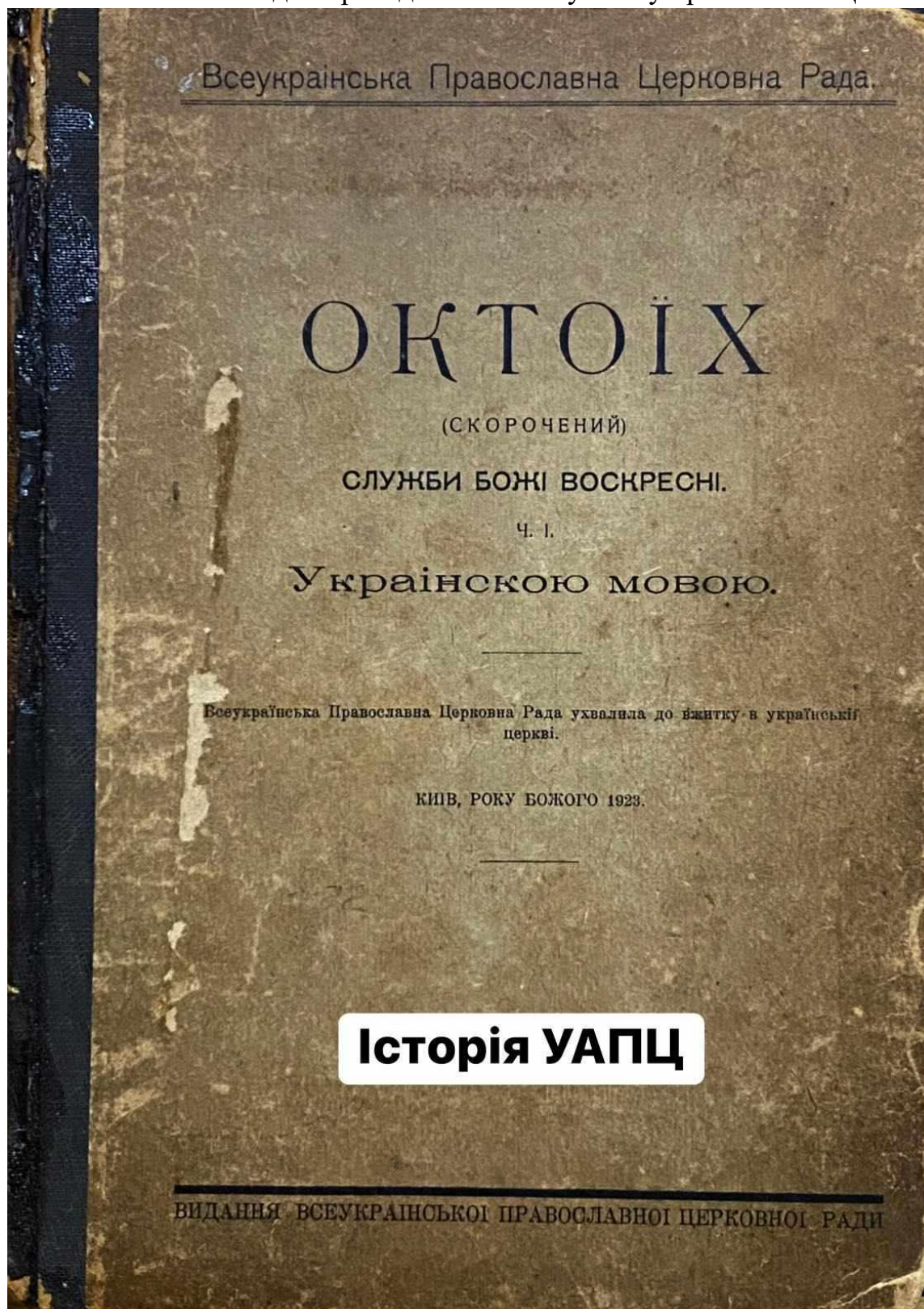
Додаток В

Митрополит Василь Липківський – перший очільник УАПЦ

Джерело. URL: <https://www.uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/zhovten/23/1921-vysvyachennya-vasylya-lypkivskogo-na-mytropolyta-kyyivskogo-i-vsiyeyi-ukrayiny-uapc>

Богослужбова книга (Октоїх) українською мовою, видана в 1923 році
для проведення богослужінь у храмах УАПЦ

Джерело.URL: <https://www.facebook.com/groups/historyofchurch/permalink/1941226522944664/?mibextid=oMANbw>

Додаток Д

Конспект уроку з історії України для учнів 10 класу

Тема уроку: Релігійне життя в УСРР. Українська автокефальна православна церква (УАПЦ).

Мета.

Начальна :

- визначити особливості релігійного життя в УСРР;
- вивчати історію становлення та діяльність УАПЦ;
- вивчити головні історичні постаті даної теми;
- зрозуміти причини ліквідації церкви у 1930–х роках;
- навчити працювати з усними історичними джерелами;
- навчати правильно формулювати думку та виділяти головне з почутого;
- навчитися обробці інтерв'ю, їх аналізу, особисті роздуми.

Розвивальна:

- розвивати увагу, пам'ять, мислення, вміння аналізувати та робити висновки, висловлювати власні судження;
- сформувати в учнів навички аналітичного мислення;
- розвивати вміння критично, логічно мислити;
- закріпити в учнів вміння працювати із усними історичними джерелами;
- розвивати організаторські здібності, уміння та навички індивідуально–групової роботи;
- розвивати технічні навички учнів в роботі з відео та аудіо ресурсами;
- розвивати вміння встановлювати причинно–наслідкові зв'язки;

Виховна:

- виховувати інтерес до історичного минулого людства;
- виховувати комунікативні якості учнів;

- виховувати в учнів любов до рідної землі, рідного краю, до України;

- виховувати в учнів навичку аналізувати та висловлювати свою думку;

виховувати толерантне ставлення до думки оточуючих;

- сприяти вихованню навичок рефлексії і самоконтролю в учнів;

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, атлас, відеоролик, ілюстративний ряд до теми, роздатковий матеріал.

Тип заняття: комбінований урок.

Форма заняття: колективна робота.

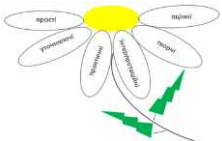
Обладнання: зошит для нотаток, підручник, атлас, ілюстративний ряд до теми, роздатковий матеріал.

Основні терміни: Українська автокефальна православна церква 1921–1937 рр., автокефалія.

Час	Етап уроку	Навчально–виховна діяльність учителя	Навчально–виховна діяльність учнів	Примітка
1 хв	Організаційний етап	Привітання учнів, перевірка присутності та готовності учнів до заняття	Черговий учень відзначає відсутніх	Мовленнєва
2 хв	Перевірка домашнього завдання	<p>Фронтальне опитування Із якою метою проводилася політика коренізації?</p> <p>Що таке українізація? Якими були її наслідки?</p> <p>Яку роль відіграла ідеологія у сфері культури?</p>	Актуалізація опорних знань.	Аксіологічна Логічна Мовленнєва
2 хв	Етап мотивації	<p>Робота з візуальними джерелами</p> 	<p>Дискусія:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Сформулюйте твердження, які, на вашу думку, характеризують становище української церкви. 	Мовленнєва Логічна Аксіологічна Інформаційна

		Сьогодні ми з'ясуємо особливості релігійного життя в УСРР та охарактеризуємо діяльність УАПЦ.		
28 хв	Етап вивчення нового матеріалу	<p>Робота з терміном:</p> <ul style="list-style-type: none"> Українська автокефальна православна церква 1921–1937рр. – українська православна церковна організація, що виникла під час національно–визвольних змагань. Призупинила своє існування в кінці 1930–х років внаслідок терору та репресій влади СРСР. Автокефалія – це статус помісної церкви, як самокерованої, незалежної частини Вселенської Православної Церкви, що очолюється патріархом або архієпископом чи митрополитом. Етимологія слова буквально означає сам собі голова. 		Інформаційна Аксіологічна Логічна Культурна
		<p>Додаткова інформація.</p> <p>Одразу після приходу до влади в Україні, Радянський режим провів відкриту антицерковну та атеїстичну політику. Духовність та церква розглядалися як вороги нової влади, і їм намагались обмежити вплив на суспільне життя. Російська православна церква, з настоятелем патріархом Тихоном, вважалася найбільш небезпечним релігійним опонентом радянського уряду. Патріарх Тихон був позбавлений його посади внаслідок анафемі, накладеної на нього новим режимом. З метою підірвати вплив православної церкви, радянська влада не перешкоджала появі релігійних груп. Ця ситуація сприяла українізації православної церкви, незважаючи на опір патріарха Тихона і його ієрархії.</p> <p>У жовтні 1921 року відбувся перший всеукраїнський православний церковний собор, під час якого було обрано власну ієрархію, затверджено канони та устрій Української автокефальної православної церкви. Закон про автокефалію був прийнятий у Українській Народній Республіці ще 1 січня 1919 року, але тоді, через зміну влади, його не було реалізовано. На Всеукраїнській Церковній Раді було обрано митрополитом священика В. Липківського.</p> <p>На початку 1920–х років, Нова церква стрімко зростала і до кінця десятиліття вона стала другою за кількістю</p>	<p>Робота в малих групах.</p> <ul style="list-style-type: none"> Опрацюйте додаткову інформацію та виконайте завдання. Складіть план до тексту та 3 – 4 запитання. <p>Перегляд відеоролику.</p> <p>– Перегляньте відеоролик. https://www.youtube.com/watch?v=es6k4ZZchQ</p> <p>А</p> <p>– Про які факти з життя Василя Липківського довідалися з відео?</p> <p>– Яка подія відбулася 21 жовтня 1921 р.? (Обрання митрополитом київським В. Липківського)</p>	Логічна Інформаційна Мовленнєва Аксіологічна

	<p>парафій та віруючих після РПЦ. Основними принципами УАПЦ були українська національність та незалежність від світської влади, демократизм і бажання відродження стародавніх українських звичаїв. Богослужіння проводилося українською мовою, священники не носили ряси, борода і не мали довге волосся. Церковна ієрархія формувалася на основі демократичних виборів.</p> <p>Швидкий успіх УАПЦ, що швидко набирає популярність, хвилював владу більшовицького режиму. Крім того, УАПЦ була критично налаштована щодо радянського уряду. У початковій стадії влада спробувала розколоти церкву зсередини, надаючи підтримку дисидентським церковним організаціям. Незважаючи на усі перешкоди, УАПЦ продовжувала залишатись найвпливовішою українською церквою.</p> <p>Під час спроб відокремлення української церкви, радянська влада активно поширювала пропаганду, яка містила висміювання та знущання над релігією та віруючими. Одним з гасел цієї кампанії стало промовисте «Релігія – опіум для народу!». Велика кількість храмів були закриті або зруйновані, а священники піддавалися переслідуванням. Наприклад, монахів Києво-Печерської лаври було розігнано, а сам храм перетворили на антирелігійний музей.</p> <p>У кінці 1920-х років влада розпочала активну операцію проти Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). У жовтні 1927 року під тиском Державного політичного управління (ДПУ) митрополита УАПЦ Василя Липківського було звільнено з посади й арештовано. Його звинуватили у поширенні українського націоналізму. У початку 1930 року УАПЦ змушено прийняла рішення про саморозпуск. Проте це не уберегло колишніх священників УАПЦ від переслідувань.</p> <p>У другій п'ятирічці був оголошений «п'ятирічний план знищення релігії», що призвело до трагічних наслідків: до середини 1930-х років в Україні залишилося лише 9% церков (у порівнянні з 1913 роком), оскільки багато з них закрили або</p>	<p>– Коли та за що митрополита було заарештовано? (22 жовтня 1937 р., за звинуваченням в участі у фашистській організації)</p> <p>– Яку мету ставив перед собою В. Липківський? (визволити українську церкву з-під російської влади)</p>	
--	--	--	--

		зруйнували. <i>Джерело:</i> https://geomap.com.ua/uk-uh10/270.html		
5 хв	Етап узагал ьнення та переві рки знань		Мозковий штурм: 1) Коли було утворено УАПЦ? 2) Хто був першим митрополитом УАПЦ? 3) Чому представники радвлади підтримали створення УАПЦ, а згодом почали її переслідувати? Приєм «Ромашка Блума». 	Інформа ційна Аксіоло гічна Логічна Мовлен нєва
5 хв	Підсум ки уроку	Утворення Української Автокефалійної Православної Церкви (УАПЦ) представляло собою значну зміну в релігійному житті України на той час. Проте, існування УАПЦ, так само як і інших церков, не сприяло комуністичному режиму, який встановив лише одну домінуючу ідеологію. Влада обмежувала всіх релігійних громад, намагаючись поширити атеїзм.		Аксіоло гічна Логічна Мовлен нєва
2 хв	Домаш нє завдан ня		Опрацюйте відповідний матеріал підручника. Подивитися фільм. https://youtu.be/2VL3lj5KGQ0?si=AWWKpJxnHI57LsU1	Мовлен нєва Інформа ційна Логічна Культур на Аксіоло гічна Технічн а